

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 28 (67) № 1 2017

**Київ
2017**

Головний редактор:

Залсток Наталія Валеріївна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології та культурології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Дудник Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий редактор Центру науково-методичних видань Київського національного торгово-економічного університету;

Змерзлий Борис Володимирович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 16 від 19.06.2017 року).**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гордуновський О., Гуржій О.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ЙОГО
ВИКОРИСТАННЯ У ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....1

Губань Р.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ.....11

Дудник В.

ВІДБУДОВА ПІДПРИЄМСТВ ГАЗОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ МІСТ
ПІСЛЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....15

Костюк Є.

ПРОФСПІЛКИ УСРР-УРСР У ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ ВЛАДИ: 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.....19

Мальчин Ю.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....25

Синявська Л.

ІСТОРИЧНА І СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ БІЛОРУСІ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ.....32

Ховрич С.

БРЕЖНЄВСЬКА ЕПОХА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
ПОСТАНОВИ ЦК КПРС ВІД 21 ТРАВНЯ 1980 Р. 40

Чирко Б.

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННІ ЧАСИ 50

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Залєток Н.

АНТИСУФРАЖИСТСЬКИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД 56

Космина В.

«ЛІВИЙ ПОВОРОТ» У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИТОКИ.....60

Ціватий В.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІТАЛІЙСЬКОГО ГУМАНІЗМУ
В ДОБУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ:
ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ПОГЛЯДИ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ (1265–1321).....67

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Чеканов В.

ВИНИКНЕННЯ «ГЕНЕРАЛІЗУЮЧОГО ПІЗНАННЯ»
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ.....76

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....82

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Hordunovskiy O., Hurzhii O.

SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE CHERKASSY REGION AND ITS USE
IN THE NINETEENTH AND FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY 1

Huban R.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE HETMANATE.....11

Dudnyk V.

THE RECONSTRUCTION OF THE GAS COMPANIES
OF UKRAINIAN CITIES AFTER THE NAZI OCCUPATION.....15

Kostiuk Ye.

TRADE UNIONS IN THE URSR IN THE TOTALITARIAN SYSTEM OF POWER:
20-30 OF XX CENTURY 19

Malchyn Yu.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE.....25

Syniavska L.

HISTORICAL AND MODERN RECEPTION OF BELARUS
BY THE EYES OF UKRAINIANS 32

Khovrych S.

THE BREZHNEV ERA THROUGH THE PRISM OF THE DECREE
OF THE CC OF CYPRUS ON MAY 21, 1980 40

Chyrko B.

ETHNIC GERMANS OF UKRAINE DURING
THE SECOND WORLD WAR AND POST-WAR TIMES 50

WORLD HISTORY

Zalietok N.

ANTI-SAFE MOVEMENT IN GREAT BRITAIN AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY: A BRIEF OVERVIEW.....56

Kosmyna V.

„LEFT TURN” IN LATIN AMERICA AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY: CIVILIZATION ORIGINS.....60

Tsivatyi V.

UKRAINIAN DIMENSION OF ITALIAN HUMANISM IN THE AGE OF THE EUROPEAN
RENAISSANCE: POLITICAL AND DIPLOMATIC VIEWS OF THE DANTE
ALIGHIERI (1265-1321) 67

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Chekanov V.

THE EMERGENCE OF "GENERALIZING KNOWLEDGE" IN HISTORICAL SCIENCE 76

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....82

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 913:(477.46)»18/19»

Гордуновський О.

Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України

Гуржій О.

Інститут історії України
Національної академії наук України

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті простежено розвиток соціально-економічного потенціалу Черкащини протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. Установлено чинники, від яких залежав цей процес, такі як наявність матеріальних запасів і виробничих резервів, перерозподіл продуктивних сил міст і сіл, вдале використання нових винаходів науки та техніки, зростання кількісного показника працюючого населення. Стаття написана на основі широкого залучення спеціальної літератури, статистичного та документального матеріалу. Показано господарську специфіку регіону, а також визначено його загальне місце в економічному житті України.

Ключові слова: Черкащина, соціально-економічний потенціал, продуктивні сили, потреби населення, природні ресурси, родовища, мануфактурне виробництво, фабрично-заводська промисловість.

З давніх часів на теренах Черкаського краю існував потужний потенціал для його розвитку, про що свідчили значні економічні можливості, наявні людські ресурси, природні багатства та численні засоби їх використання. Зокрема, сукупність виробничих умов існування широко використовувалася для забезпечення всіх матеріальних запитів місцевого населення (наприклад, у галузях промисловості, оборони, а також у сфері особистих потреб жителів). У ХІХ – першій половині ХХ ст. економічний потенціал особливо помітно залежав від модерних виробничих відносин, стану більш активного, ніж у попередній період, розроблення природних ресурсів і ступеня їх використання у господарському обігу, наявності матеріальних запасів і резервів, перерозподілу продуктивних сил, новітніх здобутків науки та техніки, зростання чисельності населення, насамперед працездатного, а також рівня професійної кваліфікації, загальної освіченості та

культури робітників. Найважливішим фактором, що зумовлював розміри економічного потенціалу регіону, насамперед темпи його збільшення та використання, були базисні явища в суспільстві та характер панівних виробничих відносин, котрі протягом півтора століття революційним шляхом змінилися з буржуазних на викривлені соціалістичні, при цьому сталися такі болісні процеси, як закріпачення і розкріпачення селян, потрапляння під диктат більшовиків та їх кривавий терор.

Природні багатства регіону вирізняються своїми значними розмірами та розмаїттям. Вони розосереджені по всій території краю і становлять велику частку всіх запасів України. Використовувалися вони не лише для потреб місцевих жителів і країни загалом, а й для потреб всієї Російської імперії, пізніше – СРСР. Так, серед них до середини ХХ ст. особливе місце займали величезні запаси будівельного каменю (різного типу граніти, пісковики, лабрадорити і гнейси). Головним

чином вони залягали у районах сучасних міст і поселень, таких як Умань, Корсунь-Шевченківський, Городище, Сміла, Ротмистровка та ін. Більшість цих порід використовується як будівельний і бутовий матеріал, а також як декоративний та облицювальний камінь.

З осадоною товщею порід пов'язані буре вугілля, торф, різні глини, каолін і піски. Зокрема, серед покладів бурого вугілля найбільш відомі Юрківське, Звенигородське, Рижавське, Мокрокалігирське родовища, що становлять досить вагому частину всіх запасів Дніпровського буровугільного басейну. У радянський період спеціалісти з розвідки надр поблизу одного з родовищ відшукали кам'яну плиту з написом: «Шурф № 3. Февраль, 1863 год». Цей факт незаперечно свідчить про перші розроблення бурого вугілля принаймні на початку 60-х років XIX ст. Та цілком можна припустити, що вони почалися набагато раніше. Одразу після Другої світової війни на базі розвитку буровугільної промисловості Юрківського родовища дуже швидко виросло нове шахтарське місто Ватутіне [4, с. 8].

У межах теперішніх Драбівського, Звенигородського, Золотоніського, Корсунь-Шевченківського та Смілянського районів залягають найбільші на Черкащині торф'яні масиви, а поблизу Черкас – у болоті Ірдинь. Уже на середину XX ст. видобуток торфу було майже повністю механізовано [9, с. 7].

Надзвичайно важливе значення для економіки країни з давнини мають родовища різних глин, яких у 60-х роках минулого століття в регіоні налічувалося понад 400. Вони придатні для цегельного та черепичного виробництва. Зокрема, новоселицькі вогнетривкі глини, а також бентоніти за своєю якістю посідають одне з перших місць у світі. Вже у першій половині XX ст. під назвою «бентоніт черкаський» їх зазначено у довідниках багатьох країн світу. А Дашуківське родовище глин за своїми запасами – понад 4 млрд тонн – визначене як найбільше в Європі. Основні види глин – червоно-бурі, темно-сірі, мергельні та різнобарвні пластичні.

Наявність кварцевих пісків майже в усіх районах свого часу дала поштовх для організації широкомасштабного виробництва цементно-піщаної черепиці та шлакоцементного хвилястого шиферу.

Водні ресурси – річки, озера, болота та штучні водойми (ставки) – значною мірою наповнювали економічний потенціал регіону. Вся річкова мережа розподілилася між басейнами Дніпра та Південного Бугу. Особливо активно в означений період використовувалася одна з найбільших рік –

Дніпро – з притоками Рось, Вільшанка, Тясмин, а також річки південно-бузького басейну – Гірський Тікич, Гнилий Тікич. Вони завжди були не лише найдешевшими транспортними шляхами, а й важливим джерелом водопостачання, зрошування сільськогосподарських угідь і розвитку рибальства. На середину XX ст. кількість озер і ставків, які поступово набирали все більшого значення у народному господарстві, перевищила 650. Озера переважно заплавні, залишки пересохлих русел і стариків. Будівництво ставків додатково сприяло не лише веденню високопродуктивного рибного господарства, а й використанню води для різних побутових потреб протягом року.

Зрозуміло, що невід'ємним складником економічного потенціалу будь-якої країни є людські ресурси та розвиток промисловості і сільського господарства. В історії Правобережної України сталося так, що її від природи плодючі та надзвичайно багаті землі, інкорпоровані 1793 р. до складу Російської імперії, поглинула великодержавницька політика царського уряду, спрямована на асиміляцію їх корінного населення [15, с. 1]. Крім того, насильницьке приєднання «на вічні часи» колишніх областей Речі Посполитої було здійснене, по-перше, «как в удовлетворение и замену многих своих убытков, так и в предохранение польз и безопасности империи»; по-друге, «в отвращение и пресечение единожды навсегда всяких превратностей и частых разнообразных перемен правления...» [23, № 17108].

На межі XIX – XX ст. стосовно України царський уряд здійснив низку адміністративних реформ. Зокрема правобережну частину Черкащини було включено до Київської губернії, а лівобережну – до Малоросійської. Незабаром останню поділили на Полтавську та Чернігівську (1802). Відтоді і до 1919 р. Золотоніський повіт (Лівобережна Черкащина) перебував у складі Полтавської губернії [28, с. 5–6; 16, с. 203–205]. На території Звенигородського, Канівського, Уманського, Черкаського та Чигиринського повітів (Правобережна Черкащина) в середині 40-х років XIX ст. проживало понад 672 тис. чол., у тому числі близько 210 тис. кріпаків, 3 тис. дворових, 35 тис. державних селян, 22 тис. військових поселенців, 9 тис. вільних селян і 4 тис. дворян. А у Золотоніському повіті в 1850 р. значилося понад 138 тис. чол., серед них козаків – 64,4 тис., кріпаків – 55,5 тис., державних селян – 8 тис., міщан і цеховиків – 3,2 тис., дворян – 1,6 тис. [28, с. 131–132; 24, с. 35–78]. Найбільшими землевласниками на Черкащині були царські вельможі, такі як графи

Бобринські (44,4 тис. десятин у Черкаському та Чигиринському повітах) та Воронцови (70,4 тис. десятин у Чигиринському повіті). У цьому їм мало чим поступалися князі Кантакузени (18 тис. десятин у Золотоніському й Роменському повітах) [6, с. 11; 3, с. 170–171].

З огляду на всі вищезначені фактори, сучасний дослідник історії регіону А. Філінюк дійшов висновку про те, що господарський розвиток Правобережної України від кінця XVIII ст. зумовлювався:

по-перше, політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії та перетворення його в сировинне джерело всеросійського ринку;

по-друге, поширенням на її населення кріпосних відносин і намаганням їхнього консервування;

по-третє, посиленням впливу російського, польського та єврейського капіталу на економіку краю;

по-четверте, проникненням у сферу виробництва і поступовим зміцненням нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Російської імперії;

по-п'яте, винятково сприятливими природно-кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням;

по-шосте, значною стійкістю і здатністю місцевих комплексів функціонувати тривалий час без істотних змін;

по-сьоме, зростаючими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювала товарне виробництво тощо [32, с. 352].

На практиці це виглядало таким чином. Поза містами селяни та козаки активно займалися рільництвом і скотарством, але низький рівень агротехнічних засобів, здебільшого убоге тягло і примітивні знаряддя праці не давали змоги повсюдно досягати високих результатів, урожаї були несталими. Великий відсоток сільських жителів, не пориваючи з хліборобством, вимушено займався ще й різноманітними промислами, щоб забезпечити себе додатковими доходами для існування. Значних масштабів на Черкащині досягло чумацтво (зокрема, в межах Чигирин та Золотоноші). Приблизний кордон цього промислу на Правобережжі проходив від Канева на Богуслав – Звенигород – Шполу і далі до Дніпра трохи південніше Чигирин [27, с. 28, 29]. Протягом першої

половини XIX ст. чимало чумаків з Васютинець, Вереміївки, Гельмязова, Жовнина, а також сіл, розташованих навколо Чигирини, щороку їздили до Криму по сіль, на Дон і в Астрахань – по рибу [2, с. 323]. У самому Чигирині на той час близько 300 мешканців професійно займалися візництвом, а ще 100 – торгівлею рибою та зерном [14, с. 137]. У 1865 р. лише в Золотоніському повіті зареєстровано наявність 2443 чумацьких фур (або хур – великих возів чи саней для перевезення вантажу, людей тощо) [3, с. 179].

Певного розвитку на середину XIX ст. набули і дрібні ремесла – кравецтво, ковальство, столярство, шевство та багато інших. Широко відомими стали каменотеси Чигиринщини, які тільки в 1831 р. на Кам'яній горі виготовили 1100 жорен. Загалом же в повітових містах Київської губернії у 1856 р. працювало вже понад 1300 ремісників, продукція котрих здебільшого продавалася на місцевих ярмарках і базарах.

Водночас помітні зрушення відбувалися у мануфактурному виробництві, яке прибрали до своїх рук головно поміщики та купці, частково казна та представники інших соціальних груп.

Поступово прогресувала і фабрично-заводська промисловість. Власники профільних підприємств накопичували величезні капітали, значну частину яких вкладали у прибуткові галузі промисловості. Наприклад, поміщиками засновано Таганчанську (1808), Корсунську (1815), Стеблівську (1818) сукнярні. У 1845 р. на них працювало 1289 робітників, а продукції збувалося на 339,7 тис. руб. [8, с. 111]. Конкретно Стеблівська суконна мануфактура була збудована поміщиком Головинським у с. Великі Грицьки, а в 1845 р. її переміщено до м. Стеблів (Канівський повіт). На той час вартість її будов становила 30 тис. руб. сріблом. Машини діяли завдяки руху води річки Росі, на березі якої розташовувалося підприємство. Поступово Стеблівська мануфактура удосконалювалася за рахунок імпортного устаткування і перетворилася на порівняно потужну фабрику. У 1848 р. лише вартість устаткування досягла 70 тис. руб. сріблом. Тоді на ній працювало 422 робітники: 9 іноземних майстрів (1 француз і 8 німців), 70 осіб були вільнонаймані, решта – кріпаки (серед них 130 жінок). При цьому виробництво Стеблівського закладу досягло 42 тис. аршин на суму 94 тис. руб., а чистий прибуток становив 9,4 тис. руб. сріблом або 11% на оборотний і 9,4% на вкладений капітал [20, с. 259].

Черкаському повітові волею долі судилося стати місцевістю, де зароджувалася цукрова про-

мисловість в Україні. У с. Орловка (нині Городищенський район) граф Потоцький у 1834 р. заснував перший у повіті цукровий завод. А вже у 1838 р. граф Бобринський збудував цукрові заводи в Смілі та Балаклеї, у 1839 р. – у с. Яблунівка. Хоча на той час назвати їх заводами можна було лише умовно, бо вони являли собою великі сараї-магазини, де працювали головним чином кріпаки. У 1854 р. групою підприємців споруджено рафінадний завод у Черкасах, який виявився найбільшим у всій Російській імперії [30, с. 28].

У 1823 р. неподалік від повітового центру, в с. Мошни біля гирла р. Вільшанка кріпаки князя Воронова побудували перший на Дніпрі пароплав. Саме цей рік нині вважається початком парового судноплавства на Дніпрі.

У середині XIX ст. у межах Правобережної Черкащини діяло 114 млинів і гуралень, 44 цукроварні та 22 броварні [28, с. 48, 49, 77–82]. Так, 19 винокурних заводів щорічно виробляли від 300 до 400 тис. відер горілки, хоча всі вони і мали доволі примітивне обладнання, здебільшого дерев'яне. Лише в Золотоніському повіті в 1861 р. функціонувала 31 гуральня, а по всьому Правобережжю – близько 80. Найбільше їх набували в Уманському, Звенигородському та Канівському повітах. У 1801 р. на території Золотоніського повіту значилося 914 вітряків, а в 1847 р. на правому березі Дніпра в межах Черкащини – вже 1608 [20, с. 184]. Всі ці дані свідчать про досить швидкі темпи розвитку гуральництва та млинарства.

Вся товарна продукція із промислових підприємств практично не затримувалася на ярмарках і базарах. У другій чверті XIX ст. у Канівському (без Богуслава) та Черкаському повітах щороку проходило 25 ярмарків, на які поставлялися товари на суму понад 40,6 тис. руб. [29, с. 526].

На середину XIX ст. загострення суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, що викликали кризу всієї натурально-кріпосницької системи, а також поразка царату в Кримській війні (1853–1856) і зростання народних протестів зумовили падіння кріпосного права (1861) і проведення низки демократичних реформ. При цьому навіть більша частина поміщиків Київської губернії так чи інакше висловилися за звільнення селян, але без землі [34, арк. 262, 263].

У результаті проведення «Великої реформи» на Черкащині на кожну ревізку душу було визначено в середньому від 1,8 до 1,9 десятини. При цьому оброк за десятину орної землі становив 3 руб. 50 коп., а присадибної – 5 руб. 10 коп. Зро-

зумило, що найродючіші угіддя залишилися за поміщиками та можновладцями [6, с. 11].

Масовий рух українських селян і польських повстанців змусив імперський уряд Росії указом Сенату від 30 липня 1863 р. скасувати антинародні законодавчі акти 1861 р. для Правобережної України.

Втім, у перші пореформені роки спостерігалося значне зниження сільськогосподарського виробництва та сталася фінансова криза, що дуже негативно позначилося на окремих галузях господарства (наприклад, на цукроварінні). Це спонукало підприємців закрити низку профільних закладів. Так, краху зазнала фірма цукрозаводчиків Яхненків і Симиренка. Проте вже на початку 80-х років ситуація в цукровій промисловості практично виправилася.

Загальну характеристику розвитку економічного потенціалу Черкащини післяреформеної доби, а саме 1880–1910 рр., знаходимо у довіднику «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии» неодмінного члена місцевої повітової управи у справах земського господарства А. Чугуєва, що побачив світ у 1911 р. У праці, зокрема, йдеться про таке: «У місті Черкасах, завдячуючи географічному положенню його біля ріки Дніпра та при залізниці, що сполучає його з безлісним півднем Росії і морським портом у Миколаєві, переважне значення отримала промисловість із розроблення дерева, потім за сумами виробництва йдуть тютюнові фабрики, мукомельні млини, чавунно-ливарні заводи, пивно-медоварні заводи, цегельні та інші. У повіті ж перше місце займають виробництва цукрове і винокурне, а потім ідуть мукомельні млини, лісопильні заводи й інші вже дрібніші підприємства». Далі автор зазначив, що кількість робітників за означений період у повітовому місті зросла із 648 до 1486 чоловік, а обсяг виробленої продукції збільшився з 2 млн. 877 тис. руб. до 4 млн. 279 тис. руб. У всьому ж повіті число робітників було 4583 особи, а стало 5865 осіб, а вироблена продукція з 10 млн. 421 руб. Збільшилася до 15 млн. 482 тис. руб.

У другій половині XIX – на початку XX ст. усе потужнішим ставало борошномельне виробництво. Одночасно з малосильними вітряками, яких лише в Золотоніському повіті нараховувалося понад 2,5 тис. (1910) і водяними млинами споруджувалися модифіковані парові млини. Наприклад, паровий млин графа Бобринського, збудований у 1891 р., уже мав досить складне механізоване устаткування, яким за добу роз-

мелював 1200 пудів пшениці та 1000 пудів жита [21, с. 147].

Статистика 1885 р. зафіксувала на території Правобережної Черкащини діяльність 210 фабрично-заводських підприємств, де працювало 18 785 робітників, 16 659 із них – на цукроварнях. Щороку місцеві промислові заклади виготовляли продукції на 35 млн. руб., серед них цукроварні – на 26 млн. руб. [5, с. 132–147].

На початку ХХ ст. зростання народних потреб у цукрі зумовило провідне місце цієї галузі серед інших. У 1914 р. на 37 цукроварнях працювало 27 412 робітників з усіх 29 360 осіб, задіяних у промисловому виробництві; на 18 гуральнях – 850, на 15 борошномельних заводах – 347, на 3-х броварнях – 48, 4-х олійнях – 45, спиртоочисному заводі – 10 робітників. Почали активізуватися: легка промисловість, яку репрезентували 28 підприємств із 913 робітниками, машинобудівна – відповідно 6 і 207, будівельних матеріалів – 6 і 198. Виникнення нових і розширення старих закладів супроводжувалося все більшою концентрацією пролетаріату, особливо в містах. Того року на 26 підприємствах правобережного регіону працювало понад 100 робітників у кожному, на 8 – по 500, на 4 – понад 1000, а на 2 – понад 2000 у кожному [10, с. 36].

Висока концентрація промисловості, а в ній робітників (чоловіків, жінок і навіть дітей) привела до створення профільних монополістичних об'єднань – синдикатів.

Постійні зв'язки в галузях промисловості та сільського господарства, розвиток торгівлі, а звідси – прискорені темпи будівництва залізниць, що розпочалося у 60-х роках ХІХ ст., міцно зв'язали Черкащину з великими та культурними осередками України, Росії та закордоння. Так, у 1876 р. Фастівська залізниця сполучила Фастів із Білою Церквою, Корсунем, Смілою, Черкасами та Знаменкою. На початку 90-х років споруджено колії Козятин – Умань (через Христинівку) і Христинівка – Шпола [1, с. 13].

Особливо важливу роль в економіці краю відіграло відхідництво, а в ньому – вільний найм. На думку А. Чугуєва, за чисельністю учасників відхідних промислів на заробітки Черкаський повіт займав перше місце в Київській губернії. Великого поширення відхідництво набуло тут із 80-х рр. ХІХ ст. Так, у 1886 р. з повіту вийшло майже 7 тис. осіб, а через десять років – понад 20,2 тис. (тобто їх кількість зросла ледь не втричі), у 1906 р. – 31,6 тис., а в 1910 р. – 35,3 тис. осіб. Переважна більшість заробітчан, серед них

нерідко й діти, направлялася на сільськогосподарські роботи, працю на заводах і фабриках, у шахтах. Територіально йшлося про Херсонську, Бессарабську, Таврійську губернії, навіть Кавказ і Кубанську область, Кривий Ріг і Катеринослав, а також Донецький басейн [30, с. 30].

Водночас, як зазначив автор студії «Описание и справочная книга Черкаського уезда, Киевской губернии», на численних бурякових плантаціях краю працювали здебільшого жінки та підлітки, причому їхня робота потребувала величезної кількості рук, переважно на короткий термін. За таких обставин «ця тимчасова і посилена потреба робітничих рук, – писав він, – викликає нестачу в них (місцеве робоче населення, очевидно, не може задовольнитися такими тимчасовими заробітками і через це йде з повіту) і в повіт приходять головним чином жінки, на заробітки з Полтавської та Чернігівської губерній».

Поряд із заробітками «на стороні» подальшого розвитку набули місцеві кустарні промисли. Так, далеко неповні дані 1912 р. зафіксували діяльність на Черкащині 19,5 тис. кустарів. На території Золотоніського повіту таких налічувалось 5941 особа. В межах правобережної частини діяло 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравці, 1551 коваль. Високим рівнем, зокрема, ткацтва вирізнялася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробки – Черкаський і певною мірою Канівський повіти [22, с. І–ІІІ].

Інтенсифікація промисловості та концентрація робітників значною мірою зумовили зростання чисельності міського населення Черкащини, яке в 1897 р. досягло 105 тис., або 6,5% від загальної кількості населення регіону (1,6 млн. осіб) [13, с. 12–17; 12, с. 6–14, 22, 131].

На межі ХІХ і ХХ ст. за темпами розвитку економічного потенціалу місто потроху почало наздоганяти село, де поміщицькі господарства все міцніше ставали на рейки буржуазного спрямування, зокрема, в галузі товаризації зерна та розведення худоби. Селяни на продаж вирощували головними чином капусту, картоплю, часник, цибулю, огірки, соняшник, мак і деякі інші культури городництва. Лише з окремих господарств на ринки вивозилися фрукти. Наприклад, промислові сади утримувалися у Журжинцях і Кислівці Звенигородського, Ісайках і Сунках Черкаського повітів [17, с. 91].

За умов постійного обезземелення та масового зубожіння швидкими темпами зростала майнова нерівність. Так, на початку ХХ ст. у межах Правобе-

режної Черкащини (Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський і Чигиринський повіти) нараховувалося 60,6% бідняцьких (до 3 дес. землі) господарств, у тому числі безземельних – 5,1%, середняцьких (3–9 дес.) – 36,1%, а так званих куркульських – 11,1% [37, с. 20–35].

На економічному потенціалі негативно позначалися усілякі соціальні вибухи селян і страйки робітників. Зокрема, потужний економічний протест відбувся в жовтні 1906 р. на Цибулівській цукроварні. Протягом 1905–1906 рр. на території Правобережної Черкащини сталося 97 селянських виступів і понад 20 збройних сутичок робітників із військами та поліцією [26, с. 159–162, 241–242]. З роками народні рухи лише посилювалися, набували більшої масштабності і врешті-решт вилилися у революційні події 1917 р., а завершилися визвольними змаганнями початку 20-х років ХХ ст.

Народно-господарський комплекс у результаті громадянської війни, спровокованої більшовиками, а також іноземної інтервенції зазнав серйозних втрат. У Черкаському окрузі¹ з 57 підприємств, які діяли у довоєнний час, у 1922–1923 рр. залишилося лише 27, із 12 цукрових заводів продовжили випускати продукцію 4. Майже на 70% скоротилася кількість лісопилень [34, арк. 1, 2].

Тільки на середину 20-х років економіка потроху відновилася. Так, у 1924–1925 рр. на повну потужність запрацювали Кам'янський цукроварний і Смілянський рафінадний заводи. Якщо останній за добу переробляв цукру в 1914–1915 рр. 550 пудів, то в 1924 – вже 9500. На базі Бобринських залізничних майстерень було створено паровозогагоноремонтний завод. Реконструювалися старі і будувалися нові підприємства. Водночас зростала кількість волосних і сільських прокатних станцій і ремонтних майстерень. У 1925 р. фактично поповнилися у розмірах довоєнні посівні площі, поліпшилася якість обробітку ґрунту, внаслідок чого урожайність досягла довоєнного рівня, а місцями і перевершила його. Так, на території Уманського округу перед війною середня врожайність ярової пшениці з десятини становила 86,3 пуда, а в 1925 р. – 93,6 пуда, озимої пшениці – відповідно 81,7 і 84,7 пуда. Загалом валовий збір продукції рільництва на Уманщині в

1925 р. досяг 29 915 тис. пудів проти 11 638 тис. пудів у 1924 р. Набагато зросло і поголів'я великої рогатої худоби. Зокрема, у Золотоніському окрузі з осені 1923 р. до осені 1925 р. воно збільшилося на 29,4% (або з 331,5 тис. голів до 428,9 тис.) [36, с. 180, 181, 254–257].

Від 1919 р. на Черкащині показово почали організовувати колективні господарства – так звані комуні, зокрема для спільного обробітку землі. Першими серед таких варто назвати товариства: ім. Леніна в с. Антонівка (Уманський район), «Надія» в с. Моринці, «Муравище» в с. Червона Слобода біля Черкас, «Вулик і бджола» в Тальному, «Іскра» в Гельмязові та інші. В 1925 р. у Черкаському окрузі зареєстровано 407 колективних господарств, а в Уманському – 268. Останні отримали від влади 41 трактор. В усіх велася пропаганда доцільності застосування агрономічної науки. У травні 1922 р. у межах Уманщини пройшов перший з'їзд хліборобських колективів.

У відбудовний період зросли масштаби і темпи будівництва, актуальності набули індивідуальні проекти. У селах з'явилися нові громадські споруди – клуби, хати-читальні, господарчі приміщення (МТС, корівники, свинарники) тощо. Масово прокладалися шляхи, зводилися ясла, санаторії, кінотеатри, музеї. Відновлювалася і зростала мережа медичних закладів. Наприклад, у 1927–1928 рр. у Шевченківському окрузі функціонувало понад 80, а в Уманському – 70 медичних закладів.

Водночас спостерігалася подальша спеціалізація господарств районів. Так, на Чигиринщині досвід показав, що краще і вигідніше займатися тваринництвом і садівництвом. У зв'язку з цим місцеве сільськогосподарське товариство заклало розсадники фруктових дерев, плантації виноградників. На 507 гектарах земель почав господарювати перший у районі радгосп садовинтресту «Паризька комуна». Створено і лісомеліоративний розсадник [14, с. 228].

У кінці 20–30-х рр. на Черкащині сталися нові помітні зрушення в різних галузях промисловості, що неабияк вплинули на зовнішній вигляд регіону і на внутрішній світ його мешканців. Особливо вдало запрацювали підприємства Уманського та Шевченківського округів. Зокрема, в останньому валова продукція в 1927–1928 рр. зросла проти 1925–1926 рр. на 26,7%. Протягом 1933–1938 рр. у Смілі потужність механічних майстерень, на базі яких сформувався цілий завод, зросла в 10 разів. Завдяки реконструкції продуктивніше запрацював і Смілянський паровозоремонтний

¹ На початку 20-х років ХХ ст. на Черкащині було здійснено низку адміністративно-територіальних реформ. Так, у 1920 р. Чигиринський і Черкаський повіти Київської губернії включено до новоствореної Кременчуцької губернії, яка проіснувала до 1922 р. У березні того ж року замість волостей створено райони, а замість повітів – округи. Губернії було ліквідовано в 1925 р., а округи – в 1930 р. Незабаром Правобережна Черкащина відійшла до складу Київської області.

завод. В Умані на базі двох невеликих чавуно-варських заводів створено трактороремонтний завод, котрий обладнали новими верстатами. На початку 30-х рр. у Золотоноші почали функціонувати м'ясний, маслоробний, крохмале-патоковий заводи та деякі інші підприємства. Черкащина впевнено посіла друге місце в республіці (після Вінницької області) в галузі цукроваріння. Так, у 1940 р. профільні заводи виробили 230,8 тис. тонн цукру-піску. Того ж року черкащани видобули 94 тис. тонн вугілля, що переконливо засвідчило про початок розвитку і цієї галузі промисловості.

З другої половини 1929 р. на території регіону розпочався процес так званої суцільної колективізації, який місцями проходив дуже болісно для жителів. І вже станом на 10 березня 1930 р. у Шевченківському окрузі до колгоспів шляхом умовлянь, а то й відвертого примусу вступило 87%, а в Уманському – 86,1% господарів [31, с. 44, 54; 7, с. 9].

Проте у селах спостерігалися і певні незаперечні успіхи. Наприклад, у с. Медведівка на Чигиринщині в 1929 р. організовано два колгоспи – «Новий шлях» і «Червона дружба», які наступного року об'єднали в артіль «Серп і молот», котра об'єднала 501 господарство й отримала в своє розпорядження 850 га орної землі. Тоді ж тут заснували машинно-тракторну станцію, завдяки чому з'явилися перші трактористи та комбайнери. У 1937 р. за рентабельністю та впровадженням «стаханівських» методів праці Медведівська МТС вийшла на одне з перших місць в області. У с. Мельники того ж району в березні 1929 р. засновано комуну «Заповіт Леніна». За стислі терміни в селі побудували кілька приміщень для догляду за тваринами, впорядковано фруктовий сад і парникове господарство, здійснено електрифікацію та водопостачання житла, обладнано механічний млин і майстерню для виробництва обіддя. Відкрили їдальню, швейну та шевську майстерні, школу, дитячі ясла, клуб. Напередодні голодомору 1932–1933 рр. хлібороби вирощували добрі врожаї на власних 600 га землі. У 1931 р. вони здали державі 8 тис. пудів хліба, виконавши план хлібозаготівель на 101,5% [1, с. 230–232].

На той час велику шефську допомогу селу надавали робітники промислових підприємств. Так, весною 1930 р. у селах Шевченківського округу було задіяно 367 робітничих бригад із Харкова, Києва та Черкас. Бригади залізничників, направлені з Бобринського вузла, допомагали жителям 32 сіл Смілянського району. Зокрема, вони відремонтували 500 сільськогосподарських машин.

Тісна співпраця робітників і селян спостерігалася і під час будівництва сільських гідроелектростанцій. Так, перша з таких в Україні була споруджена в Буках на р. Гірський Тікич (1929). Міжрайонна гідроелектростанція виникла в 1934 р. у Корсуні на р. Рось [10, с. 54].

Якщо перша на Черкащині МТС (Гальнівська) виникла навесні 1929 р., то вже на початку 1932 р. таких станцій працювало вже понад 20. Найбільшими серед них стали Звенигородська, Кам'янська, Монастирищенська, Смілянська, Шполянська.

Таким чином, сільське господарство до початку війни Німеччини з СРСР перетворилося на механізоване і високопродуктивне. Маємо такі узагальнені показники на 1940 р.: господарствами всіх категорій і рівнів було засіяно 1266, 4 тис. га, лише зерна зібрано 12 млн. центнерів. Середня врожайність зернових культур становила: озимої пшениці – 41,1, кукурудзи – 21,5, гречки 11, гороху – 17,4 центнера, а провідної технічної культури – цукрових буряків – 141 центнер із га. На початку 1941 р. поголів'я рогатої худоби досягло 412,4 тис. голів, у тому числі 187,2 тис. корів [31, с. 65–90, 116, 117].

На Черкащині показовими стали успіхи передовиків народного господарства, які закликали масово наслідувати їх приклади. Так, ланка М. Демченко виростила по 523,7 центнера буряків з га, а ланка її колеги М. Гнатенко – по 511 центнерів (с. Старосілля Городищенського району, 1935 р.) [18, с. 388]. Слідом за ними на перевіршення встановлених норм пішли ланки Є. Катан, М. Гордієнко та В. Мельниченко з Лисянки (збрали по 270–300 центнерів з га).

Після утворення у 1937 р. Полтавської області Лівобережна Черкащина (Гельмязівський, Золотоніський, Іркліївський і Чорнобаївський райони) відійшла до її складу. У 1939 р. Кам'янський і Чигиринський райони відійшли до Кіровоградської області.

У 1940 р. помітно зріс загальний фонд заробітної плати, що дало змогу збільшити її середню виплату у промисловості порівняно з 1937 р. на 60%. У сільському господарстві зростання оплати праці колгоспного трудодня можна бачити на прикладі Шполянського району: в 1940 р. вона становила 3,8 кг зерна, або на 1,5 кг більше, ніж у 1939 р., і на 1 крб. 15 коп. – майже вдвічі більше порівняно з 1939 р.

Величезної шкоди економічному потенціалу і непоправних людських втрат завдала Велика вітчизняна війна. На Черкащині нацисти встановили режим жорстокого терору. Понад два роки і

три місяці, або 834 дні, Черкаси перебували в окупації. Лише по комунальному господарству міста збитки перевищили 80 млн. руб. Загальна ж сума збитків становила 376 млн. 664 тис. руб. [11].

У селах Черкаського району загарбники спалили 2,2 тис. дворів, зруйнували 43 колгоспи, 2 МТС, 2 радгоспи, 35 шкільних приміщень, 3 лікарні, 16 клубів, 19 промислово-кооперативних артілей. Вони забрали в колгоспах і у їх членів 37 тис. центнерів зерна, 39 тис. голів великої рогатої худоби, 27 тис. свиней та ін. [30, с. 110]. На Звенигородщині, за неповними даними, було розстріляно або закатовано понад 2 тис. осіб. У Канівському районі страчено близько 500 осіб, у Христинівському – 5,8 тис., Чорнобаївському – 500, Чигиринському – 200. Чимало населених пунктів спалено. Сотні і тисячі молодих людей вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Тільки з Іркліївського району таких опинилося у неволі 4482 особи [35, арк. 1].

Відразу після звільнення від німецьких загарбників народне господарство Черкащини потроху почало відновлюватися. У Черкасах однією з перших до ладу стала місцева тютюнова фабрика, яка на кінець 1944 р. для воїнів і трудящих випускала близько 11 тонн махорки за добу замість 5 тонн запланованих. Тоді ж потужно запрацювали в місті машинобудівний завод, електростанція і ще кілька підприємств, на яких самовіддано трудилися близько 2 тис. осіб. Відновили роботу Уманський ремонтний завод, Золотоніський і Черкаський промкомбінати та деякі інші заклади й установи. У 1945 р. загальна кількість робітників і службовців на них досягла 71% від рівня 1940 р. [19, с. 97].

Завдяки самовідданій праці трудящих на кінець 40-х років відбудову промисловості в основному було завершено. У 1950 р. низка профільних галузей своїми показниками вже значно перевершили довоєнний рівень. Наприклад, було видано на-гора 302 тис. тонн вугілля проти 94 тис. тонн у 1940 р. Того ж року вироблено 91,3 млн. штук будівельної цегли, тоді як у 1940 р. – всього 57,6 тис. штук. У 1940 р. виробили 1303 тонни тваринного масла, а в 1950 р. – 3054 тонни. Цукру-піску – відповідно 230,8 і 289 тис. тонн. Урожай озимої пшениці досяг 14,9 центнерів, картоплі – 122 центнера з гектара [19, с. 14].

Означені показники, зрозуміло, не могли не вплинути на обсяги державної і кооперативної торгівлі. Якщо в 1940 р. її загальний товарообіг

досягав 564 млн. руб., то в 1950 р. – перевищив 11 180 млн. руб. [25, с. 255].

Як свідчать факти, помітні зрушення сталися і в сільському господарстві, особливо після вересневого (1953) Пленуму ЦК КПРС. Цьому насамперед сприяло зміцнення всіх ланок виробництва кваліфікованими кадрами. На 1 липня 1954 р. Черкащина мала близько 2 тис. агрономів із середньою спеціальною та вищою освітою.

Для прикладу візьмемо Черкаський район, у якому після величезної посухи і голоду 1946 р. сільське господарство відбудовувалося порівняно швидшими темпами. Так, новими тракторами, ґрунтообробними технічно складними машинами поповнилися дві МТС. У 1948 р. колгоспи освоїли всю посівну площу і досягли довоєнного рівня врожайності всіх сільськогосподарських культур. Громадське тваринництво зростало з року в рік. А його відродження почалося майже з нуля – все пожерла війна, відібрали нацисти. Зокрема, на початок 1944 р. в усіх колгоспах району нараховувалося лише 133 голови великої рогатої худоби, одиниці свиней, повна відсутність овець і домашньої птиці. На кінець же 1948 р. колгоспи вже утримували 9 тис. голів великої рогатої худоби, 5 тис. свиней, близько 4 тис. овець і понад 13 тис. одиниць різної птиці.

У 1953 р. у самих Черкасах машинобудівний завод довів випуск валової продукції до 21 млн. 610 тис. руб., тим самим перевершивши довоєнний показник удвічі. Виробництво продукції на консервному заводі також у два рази перевищило рівень 1940 р. і досягло 40 млн. банок. У три рази проти 1950 р. збільшився випуск трикотажних виробів на трикотажно-рукавичній фабриці. Загалом промисловість міста за 1953 р. виробила продукції на 541 млн. 997 тис. руб. [30, с. 120, 122].

У дні святкування 300-річчя об'єднання України з Росією за указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1954 р. було утворено Черкаську область, до складу якої ввійшло 3 міста обласного підпорядкування (Черкаси, Сміла й Умань) і 30 районів Вінницької, Київської, Кіровоградської та Полтавської областей. Загальна площа області становила 21,1 тис. кв. км., кількість населення – 1497 тис. осіб, із них 261 тис. (17,4%) мешкали в містах і 1236 тис. (82,6%) – у сільській місцевості [19, с. 7, 8].

І вже через місяць після створення області – 7 лютого 1954 р. – вийшов перший номер щоденної газети «Черкаська правда», який остаточно підтвердив офіційне функціонування нової великої адміністративно-територіальної одиниці.

Список літератури:

1. Андреев П. Юго-западные железные дороги. – К., 1896. – 560 с.
2. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1852. – Т.3. – 434 с.
3. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. – Полтава, 1865. – 1334 с.
4. Ватутінський гірник. – Черкаси, 1957. – 154 с.
5. Воейков Д., Загорский В. Киевская губерния: Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – 144 с.
6. Головня В. Смела. – К., 1913. – 385 с.
7. Данилов Я.М., Комарницький М.Ф., Непийвода Ф.М., Червінський О.А. Черкащина / Я.М. Данилов, М.Ф. Комарницький, Ф.М. Непийвода, О.А. Червінський. – Дніпропетровськ, 1966. – 185 с.
8. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К., 1960. – 350 с.
9. Дудник О., Стешенко О., Непийвода Ф. Черкаська область Української РСР. Історико-географічний нарис та економічна характеристика / О. Дудник, О. Стешенко, Ф. Непийвода. – Черкаси, 1957. – 127с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – (Збірник томів «Історія міст і сіл Української РСР» : у 26 т. / голов. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Т. 24 / [обл. редкол. : Стешенко О.Л. (голова) та ін.]. – 1972. – 787 с.
11. Київська правда. – 1944. – 13 грудня.
12. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. – Полтава, 1911. – Ч. 2. – С. 6–14, 22, 131.
13. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – 321 с.
14. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) / В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 452 с.
15. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1917. – 105 с.
16. Лятошинський М.В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 203–205.
17. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887. – 248 с.
18. Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К., 1967. – 652 с.
19. Народне господарство Черкаської області. Статистичний збірник. – Черкаси, 1957. – 127 с.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – К., 1959. – Ч. 1 Ремесло і мануфактура. – 496 с.
21. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – К. : Вид. Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2 : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: 16. Киевская губерния. – СПб., 1904. – С. III– V; 33. Полтавская губерния. – СПб., 1904. – С. I–III.
23. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Изд. 1е. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17108.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – 1851. – № 44. – С. 35–78.
25. Радянська Україна в цифрах. Статистичний збірник. – К., 1960. – 356 с.
26. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – 517 с.
27. Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст) / И.С. Слабеев. – К., 1964. – 140 с.
28. Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч. 1. – 549 с.
29. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 3. – 572 с.
30. Тканко О., Найден С. Черкаси. Короткий нарис. – Черкаси, 1958. – 144 с.
31. Українська РСР в цифрах в 1961 році. Короткий статистичний довідник. – К., 1962. – 264 с.
32. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 352 с.
33. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 300. – Спр. 1, ч. 1. – Арк. 262, 263.
34. Черкаський обласний державний архів. – Ф. Р. 65. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1,2.
35. Черкаський облпартархів. – Ф. 622. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
36. Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921–1925. Збірник документів і матеріалів. – Черкаси, 1962. – 328 с.
37. III подворно-хозяйская земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. – Полтава, 1911. – С. 20–35.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЧЕРКАССКОГО РЕГИОНА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В XIX - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье прослежено развитие социально-экономического потенциала Черкасчины в течение XIX – первой половины XX века. Установлены факторы, от которых зависел этот процесс, такие как наличие материальных запасов и производственных резервов, перераспределение производительных сил городов и сел, удачное использование новых изобретений науки и техники, рост количественного показателя работающего населения. Статья написана на основе широкого привлечения специальной литературы, статистического и документального материала. Показано хозяйственную специфику региона, а также определено его место в экономической жизни Украины.

Ключевые слова: Черкасчина, социально-экономический потенциал, продуктивные силы, потребности населения, природные ресурсы, месторождения, мануфактурное производство, фабрично-заводская промышленность.

SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE CHERKASSY REGION AND ITS USE IN THE NINETEENTH AND FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article the development of socio-economic potential of the Cherkasy region during the XIX – first half of the XXth century is observed. The determinants of this process, in particular, the availability of material resources and production reserves, redistribution of the productive forces in towns and villages, the successful use of new inventions, the growth of working population, are depicted. The article is written on the basis of wide range of special literature, statistical and documentary materials. The economic specific of Cherkaschyna is shown, as well, as the place of this region in the economic life of Ukraine.

Key words: Cherkaschyna, socio-economic potential, productive forces, population needs, natural resources, mines, manufactory production, factory industry.

УДК 342.26

Губань Р.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті розглядається становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою українських земель у період 1649–1764 рр. Розглядаються основні рівні адміністративно-територіального устрою та населені пункти. Сформульовано висновок про прогресивний розвиток адміністративно-територіального устрою на українських землях порівняно з періодом до повстання 1648 р.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, паланка, полк, сотня, місто.

В умовах, коли в країні задеклароване проведення адміністративно-територіальної реформи, необхідним завданням для науковців стає вивчення попереднього досвіду проведення подібних реформ на українських землях у минулому. Саме цим і визначається актуальність цього дослідження.

Загалом можна відзначити значний інтерес українських дослідників до вивчення історичної ретроспективи адміністративно-територіального устрою. Серед учених, які займалися цим питанням, можна назвати О. Гуржія, В. Кізлінського, А. Козаченка, П. Пирога, С. Полтавця, І. Сердюка, В. Смолія, В. Степанкова та інших. Однак комплексно адміністративно-територіальний устрій гетьманщини так і не був проаналізований. Тому автор поставив за мету проаналізувати адміністративно-територіальний устрій гетьманщини.

З утворенням на українських землях Гетьманщини відбулася кардинальна зміна адміністративно-територіального устрою земель, які входили до її складу. Територія вже не поділялася, як у попередній період, на воєводства та повіти. Вищою ланкою адміністративно-територіального устрою України стали полки, які поділялися на сотні [2, с. 25]. Що ж до етимології слова «полк», то П. Пиріг зазначає, що це слово зародилося ще в суспільстві стародавніх слов'ян, які ототожнювали його зі словом «військо» [11, с. 100]. Як підкреслює С. Леп'явко, політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором (мова йде про поділ на полки, сотні тощо), оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду [9, с. 239]. Однак без новаційного

підходу все ж не обійшлося. Як пише П. Гураль, новаційний підхід уряду Б. Хмельницького до формування нової адміністративно-територіальної організації держави полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому були зручнішими для управління. Перевага нової адміністративно-територіальної системи виявлялася у тому, що акти гетьманської влади з Чигирина швидко доходили до місцевих урядників, міських і сільських громад [3, с. 196]. Із цією позицією погодився і С. Полтавець [12, с. 447]. Проаналізувавши межі держави Б. Хмельницького, О. Гуржій дійшов висновку, що територіально вона охоплювала понад половину етнічних українських земель. До неї також були приєднані південні райони Білорусії і, зокрема, Пінщина [4, с. 31].

Щоправда, заміна польського адміністративно-територіального устрою українським полково-сотенним відбувалася в різних регіонах неодноразово і не з однаковою інтенсивністю. Насамперед, як зазначають В. Смолій та В. Степанков, це сталося на території козацького регіону. Протягом літа він утверджується в Лівобережній Україні, на Київщині, Чернігівщині, Брацлавщині. Повільніше, протягом серпня-листопада, формується в північній частині Правобережжя, південно-східній Волині, Подільському воєводстві, на півдні Галицької землі [14, с. 101].

У першій половині 1649 р., за даними В. Шкабаро, нараховувалося вже 16 полків [16, с. 45]. Річ у тому, що згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. Українська козацька держава втратила територію Барського, Звягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського та

Могилевського полків. Козацьке військо кількістю 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад, Борзнянський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків. А от вже на середину цього року, за даними С. Леп'явка, полків нараховувалося понад 20 [9, с. 240].

Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення Петром Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. І лише завдяки правобережному козацтву на чолі з Семеном Палієм впродовж 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський, Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Незабаром, у 1712–1714 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано.

Проте територіальні зміни на полковому рівні залежали не лише від зміни кордонів, а й від внутрішньополітичної ситуації. Одні полки існували досить короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлися. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністровський), Волинський та Білоруський полки [9, с. 240].

Інколи зміни адміністративно-територіального устрою були пов'язані з політичними чварами. Так, скажімо, Іван Брюховецький, поділивши Ніжинський полк на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський, суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, яка до того активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка [5, 364]. А гетьман Іван Виговський у 1658 р., щоб покарати полтавський полк за заколот та послабити вплив полтавців на суспільне життя в державі,

передав низку полтавських сотень до складу сусідніх полків [10, с. 91].

Полки, як правило, утворювалися шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному питанні частини. Так, на території Переяславського повіту Київського воєводства виникли Переяславський і Прилуцький полки. Черкаський повіт було поділено на Черкаський, Кропивненський та Чигиринський полки, Брацлавський – на Брацлавський та Уманський, Канівський – на Канівський і Корсунський, Миргородський – на Миргородський і Полтавський. Без якихось особливих змін полком став Ніжинський повіт [11, с. 103].

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, та Білоцерківський – займали 2–3 тис. квадратних кілометрів. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. квадратних кілометрів, а Ніжинський – понад 30 тис. квадратних кілометрів [5, с. 364].

Що ж до адміністративних центрів полків, то ними, як правило, були міста і містечка, від назв яких і походила назва полку. Втім, інколи з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана інше місце для своєї резиденції. Зокрема, полковий центр Київського полку містився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Миргородський полковник Данило Апостол уподобав містечко Сорочинці [5, с. 366].

Загалом, за підрахунками С. Леп'явка, у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалася у досить широких межах – від 20, за інформацією одних джерел, до 35 – згідно з іншими. Як зауважує С. Леп'явка, встановити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається можливим уже через те, що часто-густо джерела містять далеко не вичерпну інформацію, з якої далеко не завжди можна з упевненістю встановити, йдеться про полк як певну військову й адміністративну одиницю чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань [9, с. 241].

Як уже зазначалося вище, полки, у свою чергу, поділялися на сотні. Кількість і склад сотень у полках не були постійними, вони змінювалися. За реєстром 1649 р. у полки входило, як правило, від 11 до 22 сотень. Однак у Чернігівському полку наприкінці 1649 р. було 7 сотень (Чернігівська,

Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька, Івангородська) [11, с. 104]. А в Білоцерківському в цей же період – 23 [10, с. 94]. Кількість осіб, яка входила до полку, також могла суттєво різнитися. Так, у Чернігівському полку нараховувалось 997 козаків, у Корсунському – 3472 [10, с. 94].

Сотенними центрами, як правило, були міста. Однак у джерелах є приклади, коли сотні формувалися навколо містечок і навіть сіл. Особливо це характерно для сотень Ніжинського полку. Так, станом на 1654 р. центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рождественської, Кролевецької, Топольської, Мглинської сотень були містечка, а Шаповалівської, Підлипенської, Бобівської – села [11, с. 106].

У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві-три і більше сотень (зокрема, за реєстром 1649 р. у Ніжині було 5 міських і 1 полкова сотня [5, с. 367]). Кількість сотень в одному населеному пункті могла змінюватися. Приміром, у Переяславі в 1649 р. було 1249 товаришів, які входили до 6 сотень, а вже в 1666 р. було 274 особи, які входили до однієї сотні [9, с. 268].

Назва сотні переважно походила від назви населеного пункту, де був розташований сотенний центр, іноді, особливо на ранніх етапах існування козацької держави, – від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Ускладнювали устрій козацької держави тотожні назви сотень. Так, у Кропивненському полку було 3 Іркліївські, 2 Пирятинські і 2 Чорнухинські сотні. У Ніжинському полку з 10 сотень 6 мали назву «ніжинських» [7, с. 150].

Кількість вояків у сотні також суттєво відрізнялася. Приміром, сотня Гладченка у Миргородському полку нараховувала майже 400 вояків, тоді як полкова сотня Київського полку – взагалі 8 вояків [5, с. 366]. Кількість сотень постійно варіювалася. Одні сотні утворювалися, інші – ліквідовувалися. Тому говорити про їх чисель-

ність надзвичайно складно. Про це свідчить і той факт, що навіть у спеціальних дослідженнях, які присвячені історії окремих сотень, не завжди вдається дати відповідь про час створення сотні [1, с. 14].

Міста ж поділялися на 2 групи: магістратські, які керувалися магдебурзьким правом (тобто користувалися самоврядуванням), та ратушні – малі містечка, на чолі яких стояв городовий отаман. Ці містечка підлягали компетенції загальної козацької влади в краї [9, с. 270].

Як підкреслюють В. Смолій та В. Степанков, Україна до 1663 р. функціонувала як унітарна держава, а пізніше перетворюється в поліцентричне об'єднання з державних утворень: Правобережної та Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя [15, с. 131].

Провівши ретельне наукове дослідження, О. Кулішенко переконує, що в період Б. Хмельницького Україну визнали іноземні держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею у договірні відносини [8, с. 86].

Щодо Запоріжжя, то у військовому плані воно поділялося на 38 куренів, а у територіальному – на 5 (згодом 8) паланок. Як вказує О. Ковальова, термін «palanka» турецького походження та означав поселення, обнесене палями, невелику фортецю [6, с. 50].

Українські міста у цей період не вирізнялися великою кількістю мешканців. За підрахунками І. Сердюка, у XVIII ст. найбільші зі 137 міст і містечок Гетьманщини нараховували по 5–8 тис. жителів [13, с. 231].

Таким чином, бачимо, що адміністративно-територіальний устрій, який був сформований після повстання під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст., став прогресивнішим, ніж попередній, відповідав загальноєвропейським тенденціям та умовам перманентного ведення воєнних дій. Існування протягом усього періоду гетьманщини підтверджує його ефективність.

Список літератури:

1. Горобець С.М., Ситий І.М. Чернігівщина козацька. Російська сотня: історія створення, населенні пункти, сотенна старшина / С.М. Горобець, І.М. Ситий. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 168 с.
2. Губань Р.В. Полк та паланка як адміністративно-територіальні одиниці на українських землях у XVII–XVIII століттях / Р.В. Губань // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 5. – С. 26–29.
3. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Львів : ЛЬВДУВС, Край, 2008. – 468 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.

5. Кізілінський В.А. Полково-сотенний устрій першого гетьманату як територіальна основа самоврядування / В.А. Кізілінський // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 363–372.
6. Ковальова О.Ф. Бугогардівська паланка: науково-популярне дослідження / О.Ф. Ковальова. – Миколаїв : Іліон, 2011. – 300 с.
7. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 215 с.
8. Кулішенко О. Україна як суб'єкт міжнародних відносин в другій половині XVII століття / О. Кулішенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. юридичні науки. – 2013. – № 95. – С. 84–87.
9. Леп'явко С.А. Політична система Гетьманату / С.А. Леп'явко // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 196–284.
10. Нариси історії державної служби в Україні / О.Г. Аркуша, Є.І. Бородин, С.В. Віднянський та ін.; Упр. Держ. Служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 536 с.
11. Пиріг П.В. До питання про становлення української державності під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. / П.В. Пиріг // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 100–109.
12. Полтавець С. Полково-сотенний устрій на українських землях в середині XVII століття: спроба модернізації політичної системи / С. Полтавець // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – №6. – С. 445–448.
13. Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія / І. Сердюк // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 231–270.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII століття / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 122–195.
16. Шкабаро В.М. Конституційно-правовий статус міста в Україні: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 243 с.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ УКЛАД ГЕТМАНЩИНЫ

В статье рассматривается становление и развитие административно-территориального устройства украинских земель в период 1649–1764 гг. Рассматриваются основные уровни административно-территориального устройства и населенные пункты. Сделан вывод о прогрессивном развитии административно-территориального устройства на украинских землях по сравнению с периодом до восстания 1648 г.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, паланка, полк, сотня, город.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE HETMANATE

The article deals with the formation and development of administrative-territorial Ukrainian lands in the period from 1649 to 1764. The main levels of the administrative-territorial structure and settlements are considered. A conclusion is drawn on the progressive development of the administrative-territorial system on the Ukrainian lands in comparison with the period before the uprising of 1648.

Key words: administrative-territorial structure, palanka, regiment, hundred, city.

Дудник В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ВІДБУДОВА ПІДПРИЄМСТВ ГАЗОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ПІСЛЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

На основі архівних матеріалів у статті розглядається історія діяльності підприємств газового господарства українських міст, які відбудовувалися після розрухи, нанесеної нацистською окупацією та бойовими діями на фронті. Важливим аспектом дослідження стали не лише організаційні заходи та соціально-економічні умови розвитку, а і вплив технічного прогресу у суспільстві. Основний висновок наукової праці зводиться до констатації факту про активний розвиток газової галузі в Україні, її незаперечні успіхи вже через кілька років після нацистської окупації у складних умовах панування суспільної власності на засоби виробництва та радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, відбудова міського господарства, комунальне господарство, міська енергетика, газове господарство.

Серед тих галузей комунального господарства України, які так чи інакше постраждали від фашистської окупації у роки Другої світової війни, помітне місце займає енергетика. З огляду на ту провідну роль, яку вона відіграє у розвитку господарства, природно думати, що тема її відбудови, поза всяким сумнівом, заслуговує на досконале вивчення. Водночас історики зосередили увагу на дослідженні питань відбудови важливих галузей промисловості [12, с. 20], труднощів повсякденного життя населення [7, с. 20], іноді міського господарства загалом [4, с. 195–203; 5, с. 20; 6, с. 169–177], що залишається актуальним в історичній науці.

При цьому міська енергетика продовжує залишатися маловивченою, хоча вона була основою відновлення нормальних умов життя людей та базою промислового виробництва. Серед дослідників історії повоєнного періоду ніхто не займався вивченням проблем відбудови міської енергетики в Україні, а особливо газового господарства.

Побіжно цієї теми торкнулися автори двадцятишеститомника «Історія міст і сіл УРСР». Незважаючи на ідеологічну заангажованість, праця, передусім завдяки її фактологічній базі, становить колосальний інтерес для науковців і є найбільш фундаментальним дослідженням історії українських міст у період відбудови (в тому числі їх енергетичної галузі) [9]. Помітною на цьому тлі є робота П.Є. Галаневича, в якій автор дослідив історію енергетичної галузі Житомира мину-

лого століття, приділивши увагу і відбудові після Другої світової війни [1]. Газовій енергетиці присвячено увагу в «Історії Львова», оскільки після війни її розвиток там мав значний успіх [8].

Але існує необхідність окремого дослідження цієї опорної сфери міського господарства у загальнодержавних масштабах, яке сприяло би вивченню та застосуванню позитивного досвіду минулих поколінь для забезпечення сталого розвитку населених пунктів сьогодні.

Метою дослідження стало визначення основних тенденцій розвитку газового господарства українських міст, специфіки його розвитку в Україні.

Джерельну базу дослідження становлять документи з фондів Центрального державного архіву найвищих органів влади й управління України, Державного архіву Тернопільської області та газетні матеріали.

Серед методів наукового дослідження – хронологічний, проблемний та статистичний, які дають можливість визначити послідовність відбудовних подій та їх соціально-економічну вагомість для розвитку українського суспільства.

Поміж тих галузей комунального господарства, що досить швидко і масштабно розвивалися у повоєнні роки, без сумніву можна назвати газове. Станом на квітень 1946 р. у республіці було дев'ять газифікованих міст: Макіївка, Маріуполь, Сталіно і Харків постачалися штучним газом, який отримували з відходів коксохімічного

виробництва, в Одесі і Станіславі виробляли газ на спеціальних газових заводах, Дрогобич, Львів та Стрій мали природні джерела газопостачання. Планом на першу повоєнну п'ятирічку передбачалися такі завдання газифікації, як побудова газопроводу Дашава – Київ, газифікація низки міст на базі використання природного, доменного та коксового газу, переведення автотранспорту на використання зрідженого газу замість рідкого палива [10; 11; 18].

Особливо великі зусилля прикладалися для газифікації м. Києва за рахунок використання дашавського газу. Для цього утворили два трести «Київгазбуд» (№ 1 та № 2), обсяг робіт яких, наприклад, у 1949 р. становив 152 млн. крб., хоча з них було використано на укладання вуличної газової мережі й установа газопостачання у квартирах лише 111 млн. На будівництві об'єктів газифікації у місті застосовували автоматичне зварювання труб малих діаметрів. Одночасно намагалися проводити газифікацію обласних міст. Оскільки витрачання фінансових та кадрових потенціалів залишалося погано розрахованим у республіканському масштабі, то плани газифікації у 1949 р. Львова і Харкова були зірвані [2, арк. 8; 3, арк. 7; 14, арк. 79; 15, арк. 7].

У результаті проведеної відбудовної роботи на початку 50-х рр. для комунально-побутових потреб населення відпускався природний газ у Дрогобичі, Львові, Станіславі, де спостерігалось перебільшення норм використання газу у 2–3 рази через відсутність у значній частині квартир газових лічильників. До того ж у Станіславі міські газові мережі перебували у незадовільному стані, що викликало втрату газу за рахунок неякісних стиків труб до 42% [13, арк. 36, 43].

В Одесі отримували газ від експлуатації заводу, який працював на коксовому вугіллі, але газове господарство міста утримувалося на дуже низькому технічному рівні, не забезпечуючи повного використання обладнання і безпеки населення під час його застосування. Надзвичайно погано і технічно неграмотно експлуатувалися газові печі з переробки коксу, де працівники порушували тепловий режим: не вимірювали температуру, не подрібнювали вугілля, як вимагав технологічний процес. У результаті печі експлуатувалися з низьким коефіцієнтом використання. Газові прилади вуличних та дворових мереж і квартир у місті перебували у незадовільному стані. Профілактичний огляд показав, що ремонт їх проводився непланово і несистематично. Металева поверхня на більшості обладнання окислилася, засмічені

труби не пропускали газ у достатній кількості або мали тріщини, які приводили до даремних втрат. На газовий завод лише у 1950 р. поступило понад 1000 скарг абонентів, яких не влаштовувало обслуговування [13, арк. 31].

У деяких містах, що не мали газових мереж, таких, приміром, як Вінниця, населенню надавалися послуги зрідженим газом, заправленим у балони. Тут виникали проблеми зі своєю специфікою: балони, які заправляли у Києві, заповнювали газом не до кінця, апаратуру поставляли пошкодженою, оскільки її транспортували без упаковки, навіть газові плити постачали погнутими та пошкодженими [13, арк. 54].

Оскільки газова галузь у сорокових роках була однією із перспективних та успішних, темпи її розвитку вражають своїми масштабами. А вже станом на 1949 р. для забезпечення комунально-побутових та інших потреб населення газове господарство було організовано вже у 17 містах України, де газифікували понад 35 тис. квартир. Разом із виробничими обсягами зростали масштаби недоліків та чисельність помилок. Велику проблему безгосподарного витрачання газу у республіканських розмірах створили мешканці міст, оскільки тоді лічильники мали тільки 35% газифікованих квартир, хоча ними необхідно було обладнати житло всіх споживачів. Для повного охоплення газифікованих помешкань у 1949–1950 рр. виникла потреба у 112,5 тис. лічильних приладів.

Виготовляв їх Київський завод «Газапарат» Міністерства машинобудування та приладобудування СРСР, котрий також займався виробництвом балонних регуляторів та складанням газових плит. Аналіз гатунку виготовлених лічильників виявив низку серйозних недоліків. Вони мали незначну чутливість до роботи плит із малим навантаженням, оскільки швидке послаблення пружини перемикачів клапанів приводило до того, що газ проходив без фіксації лічильним механізмом. Логістика газових вимірювальних приладів вимагала ретельного упакування під час транспортування, дбайливого зберігання на складах, обережного поводження під час монтажу та умілого користування у побуті. Переважно ці умови не дотримувалися, і в результаті експлуатовані лічильники швидко виходили з ладу. Тільки по м. Києву 9400 одиниць із числа придбаних у 1948 р. зіпсувалися і вимагали ремонту. У середині наступного року з цієї причини виникла потреба заміни 5720 штук.

Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, якою намагалася у червні 1949 р. вирішити питання не

лише гатунку газових лічильників, а й їх кількості, запланувавши на поточний рік обсяг випуску приладів 32 тис. одиниць, а встановлення – понад 24 тис. штук. Перший показник був виконаний на 75%, другий – на 75,6%. У Львові за плану виготовлення та установа 4000 газових горілок для печей було випущено і змонтовано 95 одиниць [8, арк. 79; 13, арк. 43; 14, арк. 21, 30, 79, 83, 98].

Вивчення процесів розвитку газової галузі дає підстави для висновку про досягнення довоєнного обсягу у середині 40-х років та його перевищення у 30 разів в 1951 р. Важливу роль у цьому відіграла об'єктивна обставина, така як спосіб постачання газу споживачам, за якого було неможливо розділити промислові потреби від побутового використання внаслідок повної залежності всіх споживачів від спільних газопровідних магістралей, тому розвиток економіки неминує тягнув за собою і розвиток комунальної сфери [17, арк. 11–13].

Аналіз подій відбудови та функціонування газового господарства українських міст вказує на те, що основну тенденцію його розвитку диктували технічний прогрес та багата сировинна база України. Міська влада та технічні служби зуміли використовувати різні джерела газу для постачання населенню через багатство західноукраїнського регіону на природний газ та існування коксохімічного газу як відходів промислового виробництва на Сході України. Вони вирішувати комунальні проблеми навіть там, де місцевих покладів чи запасів газу не було, використовуючи його у зрідженому стані. Неспростовним є твердження, що розвиток саме газової промисловості вплинув на підвищення комфорту та облаштування побуту мешканців українських міст. Саме вона першою досягла рівня довоєнного розвитку вже у 1948 р.

Однією з причин такого швидкого розвитку газової сфери в Україні була відбудова промислових підприємств із використанням газу на виробництві, яка диктувала розширення газових мереж та обсягів виробництва газового обладнання.

Існування суспільної власності на засоби виробництва в СРСР привело до того, що про-

гресивні процеси розвитку газового господарства українських міст супроводжувалися серйозними помилками в логістиці та експлуатації технічного обладнання, що спричиняло великі втрати газу як на етапах транспортування, так і під час використання. Архівні документи свідчать, що вагомої системи заощадження газу практично не існувало ні на виробництві, ні у комунальній сфері.

Наявність великої кількості труднощів та недоліків у роботі газової промисловості України не заперечує економічну доцільність такої, а доводить її технічний прогрес попри існування таких гальмуючих розвиток деталей у радянському суспільстві, як планова система господарювання та командно-адміністративний апарат управління. Поступ газової енергетики – нової для радянської влади галузі енергетичного господарства міст – відбувався без залучення досвіду сусідніх країн, багато заходів проводилися вперше, а в таких умовах без помилок не обійтися. Наявна в СРСР ідеологічна машина насаджувала соціалістичні плани розвитку, які часто не до кінця були зваженими та реальними і накладали свій негативний відбиток на виробничі та технологічні процеси галузі.

У повоєнні часи з року в рік спостерігалася тенденція посилення оснащення комунальних підприємств шляхом відбудови і реконструкції наявного устаткування та поповнення нових удосконалених машин і механізмів. Зростаючі побутові потреби населення вимагали корінного поліпшення комунального обслуговування та його всебічного розвитку. Задоволення цих потреб могло бути забезпечене через швидкий розвиток енергетичної бази, шляхом інтенсифікації праці, розгортання науково-дослідної роботи і широкого застосування та розповсюдження економічних технологій у газовому господарстві, передової техніки – в усій комунальній енергетиці. Але архівні матеріали свідчать, що органи міської влади та чиновники Міністерства комунального господарства УРСР недостатньо приділяли уваги підтримці винахідництва, збору, розповсюдженню і застосуванню раціональних пропозицій.

Список літератури:

1. Галаневич П.Є. Сто років Житомирським енергетичним станціям і мережам / П.Є. Галаневич // Історія підприємств Житомирщини. – Вип. 4-й. – Житомир, 1996. – 96 с.
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-1833. – Оп. 2. – Спр. 261. – Арк. 8.
3. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-1833. – Оп. 2. – Спр. 1003. – Арк. 7.
4. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України після Великої Вітчизняної війни / В.М. Дудник // Історія України : Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 29 – С. 195–203.

5. Дудник В.М. Відбудова міського господарства України в 1943–1950 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Дудник; Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 20 с.
6. Дудник В.М. Першочергові кроки у відродженні міст-героїв Києва та Севастополя (1943–1945 рр.) / В.М. Дудник // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових статей / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 169–177.
7. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 20 с.
8. Історія Львова / Від. ред. В. Секретарюк. – К. : Наукова думка, 1984. – 414 с.
9. Історія міст і сіл УРСР. – Т. 1–26. – К., 1967–1982.
10. П'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Доповідь Голови Держплану тов. М.О. Вознесенського на засідання Верховної Ради СРСР. 17.03.1946. – Радянська Україна. – 1946. – 18 березня.
11. Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущова на засіданні партійно-радянського активу м. Києва. 13.10.1945. – Радянська Україна. – 1945. – 19 жовтня.
12. Хойнацька Л.М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – 20 с.
13. Центральний державний архів найвищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 929. – Арк. 2, 31, 36, 43, 54.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 981. – Арк. 21, 30, 79, 83, 98.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1005. – Арк. 7.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1011. – Арк. 79.
17. ЦДАВО України. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 4797. – Арк. 11– 13.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4989. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 548.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ ГАЗОВОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ ПОСЛЕ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ

На основе архивных материалов в статье рассматривается история деятельности предприятий газового хозяйства украинских городов, которые восстанавливались после разрухи, нанесенной нацистской оккупацией и боевыми действиями на фронте. Важным аспектом исследования стали не только организационные мероприятия и социально-экономические условия развития, но и влияние технического прогресса в обществе. Основной вывод научного труда сводится к констатации факта об активном развитии газовой отрасли в Украине, ее неоспоримых успехах уже через несколько лет после нацистской оккупации в сложных условиях господства общественной собственности на средства производства и советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: Вторая мировая война, восстановление городского хозяйства, коммунальное хозяйство, городская энергетика, газовое хозяйство.

THE RECONSTRUCTION OF THE GAS COMPANIES OF UKRAINIAN CITIES AFTER THE NAZI OCCUPATION

The article explores on the basis of the archive materials the activity of the enterprises in the gas management of Ukrainian cities, restored after the devastation caused by the Nazi occupation and World War II fighting. The important aspects of the research weren't just institutional arrangements and socio-economic conditions for development but the influence of technical progress in society. The main conclusion of the scientific work is an ascertaining of fact of active development in the gas industry in Ukraine, its undeniable progress already few years after the Nazi occupation under the difficult conditions of the domination of public property on the means of production and of the Soviet totalitarian regime.

Key words: Second world war, the recovery of the urban economy, utilities, municipal energy, gas economy.

Костюк Є.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОФСПІЛКИ УСРР-УРСР У ТОТАЛІТАРНІЙ СИСТЕМІ ВЛАДИ: 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті на основі літератури, архівних і опублікованих джерел були визначені доктринальні засади функціонування профспілок на території УСРР-УРСР впродовж міжвоєнної доби, висвітлено історію їх створення та діяльності, особливості організаційної структури й умови членства. Проаналізовано механізм участі профспілок у здійсненні модернізації промислових підприємств, у створенні системи позаекономічного стимулювання праці. Досліджено соціальні аспекти діяльності профспілок, їх участь у розгортанні системи виробничо-технічної освіти.

Ключові слова: профспілки, тоталітаризм, промисловість, виробниче змагання, соціальна політика, виробничо-технічна освіта.

В умовах сучасної України значної актуальності набули питання дослідження тоталітарного минулого. Системне вивчення цього трагічного періоду історії є однією з передумов подолання реліктив комуністичного тоталітаризму у сучасному суспільстві. Особливий інтерес викликає міжвоєнний період – час формування комуністичного режиму. Зокрема, це стосується історії становлення та функціонування професійних спілок, які були одним з основних знарядь компартійної влади.

Проблема діяльності профспілок впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. відображена у численних наукових працях. Зокрема, це монографії С.В. Кульчицького [8–10], О.М. Мовчан [11–13], С.М. Свистовича [14], П.М. Бондарчука [1], М.С. Дорошка [7], колективні наукові видання Інституту історії України НАН України [4, 5, 15] та ін. Проте окремі аспекти участі профспілок у функціонуванні тоталітарної системи влади впродовж міжвоєнної доби дотепер не були висвітлені у науковій літературі. Водночас для дослідження окресленої проблеми є достатня джерельна база – опубліковані нормативні документи, архівні джерела, архівна періодика тощо.

Метою статті є висвітлення особливостей створення та функціонування профспілок на території УСРР-УРСР впродовж міжвоєнної доби в контексті формування комуністичного тоталітарного режиму та реалізації ним своєї політики на українських теренах.

Для того щоб зрозуміти місце профспілок у компартійній владній системі, варто насамперед

розглянути доктринальні засади їхньої діяльності. Варто зазначити, що на початку 20-х рр. погляди більшовицького керівництва на місце профспілок у державно-партійному механізмі та на їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті були розбіжними.

Так, керівник більшовицької партії В. Ленін визначив профспілки як «привідний пас від партії до робітничих мас». Він стверджував, що профспілки в умовах «диктатури пролетаріату» мають брати активну участь у реалізації владної політики щодо розвитку промисловості, стимулювати трудову діяльність робітників, спрямовувати свої зусилля на підвищення продуктивності праці тощо. В. Ленін характеризував профспілки як «школу управління державою, школу комунізму». Тобто профспілки мали всіляко сприяти функціонуванню державного механізму, водночас формально не будучи його частиною.

Л. Троцький на противагу цій концепції обстоював необхідність негайного перетворення профспілок на частину державно-партійного апарату, встановлення у профспілках воєнно-командної системи управління та «перетрушування» профспілкового апарату, що передбачало усунення тих профспілкових функціонерів, які були незгодні з політикою одержавлення профспілок. Ця доктрина також передбачала подальшу мілітаризацію праці, насамперед масове формування «трудових таборів» і «трудових армій».

Натомість так звана «робітничая опозиція» на чолі з М. Шляпниковим, яка схилилася до анархо-

синдикалізму, вимагала передачі до компетенції профспілок усього керівництва народним господарством, тобто заміщення профспілками господарських органів. «Профспілкова дискусія» завершилася перемогою Леніна: на X з'їзді ВКП(б) більшість делегатів засудила позицію прихильників Троцького та Шляпникова [6, с. 10–13].

Наслідки «профспілкової дискусії» стали визначальними для вироблення державно-правових засад створення та функціонування профспілок у системі «диктатури пролетаріату», яка насправді являла собою диктатуру компартійної номенклатури. Виходячи із доктрини «приводного пасу», компартійна верхівка ініціювала зміцнення апарату профспілок функціонерами правлячої партії.

Упродовж першої половини 20-х рр. відбувається активна боротьба більшовицької влади і профспілкового керівництва з опозиційними течіями у профспілкових лавах. До осені 1922 р. склад губернських рад профспілок було оновлено на 70–80%. Зі спілкових органів виключалися меншовики, анархо-синдикалісти та загалом особи, нелояльні до більшовицького режиму. На їхнє місце приходили перевірені члени КП(б)У. Головним критерієм кадрового добору був не профспілковий, а компартійний стаж. На посади голів і секретарів центральних профспілкових органів призначалися, як правило, особи, які мали більшовицький стаж до 1917 р. Для членів президій комітетів, а також секретарів і голів губпрофрад обов'язковим було не менш ніж трирічне членство у більшовицькій партії, а для членів президій губпрофрад – не менш ніж дворічне [12, с. 82–88].

Умови членства у профспілках були спрямовані на недопущення до лав останніх «класово ворожих елементів». Згідно зі вказівками компартійної влади членами профспілок не могли бути власники, орендарі чи управляючі приватних підприємств; особи, засуджені за кримінальні злочини; служителі релігійних культів; колишні працівники поліції, жандармерії та охоронного управління; особи, які повністю втратили працездатність і безробітні, які до реєстрації на біржі праці не були членами профспілки; члени артілей, комун і виробничих кооперативів; кустарі-одинаки. Натомість компартійні функціонери активно закликали керівництво профспілок залучати до своїх лав робітничу молодь, яка легко піддавалася ідеологічній обробці.

Взявши курс на формування комуністичних профспілок, компартійне керівництво взяло за модель організаційну структуру комуністич-

ної партії, одразу маючи намір створити цілком залежні від компартійної номенклатури структури, які насправді мали не так багато спільних рис із «класичними» профспілками. Компартійна влада прагнула тотального контролю над профспілками, що було можливим за наявності в останніх чіткої централізованої організаційної структури. Остання передбачала зосередження максимуму повноважень у керівних виконавчих органах і формалізацію діяльності представницьких органів – з'їздів, делегатських зборів тощо. Це робилося з метою недопущення впливу широкого загалу на визначення орієнтирів діяльності профспілок. Натомість апаратні функціонери останніх легко піддавалися впливу з боку владних органів, дбаючи про свою безпеку, кар'єрне зростання та матеріальне благополуччя. У таких умовах можливість реальної громадської ініціативи було мінімізовано.

Тому відбувається централізація профспілок, їх побудова за вертикальним принципом. Саме тому за наполяганням владних органів структура профспілок будувалася за принципом «демократичного централізму», багато в чому копіюючи структуру компартійних органів.

Так, вже у 1921 р. професійні спілки було реорганізовано за галузевим принципом: «одне виробництво – одна профспілка». Наприкінці 1921 р. на українських теренах функціонували вже 24 галузеві профспілки [7, с. 218].

У січні наступного року II Всеукраїнською конференцією профспілок вищим профспілковим органом України було проголошено Південбюро. На II Всеукраїнському з'їзді профспілок, що проходив у Харкові 3–8 листопада 1924 р., керівним органом спілкових організацій було визначено Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС). Остання прямо підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС), хоча формально вважалася самостійною структурою. Бюро або уповноважені ЦК всесоюзних галузевих профспілок перетворювалися на Всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган – рада секретарів ВУК [8, с. 101–102].

Станом на середину 20-х рр. організаційна структура виробничих профспілок мала подвійну будову, будучи сформованою на регіональному та галузевому рівнях. Найвищим органом профспілок України був Всеукраїнський з'їзд, найвищим виконавчим органом була Всеукраїнська рада професійних спілок, яка підпорядковувалася Всесоюзній центральній раді професійних спілок. На

регіональному рівні управління здійснювалося губернськими (надалі – окружними, обласними) профспілковими радами. Виконавчими органами цих рад були президії. Керівництво галузевими профспілками здійснювали їхні Всеукраїнські комітети, що мали свої регіональні відділення. Низовими органами професійних спілок на промислових підприємствах були профспілкові осередки – фабрично-заводські комітети (ФЗК).

Хоча формально керівництво профспілками перебувало у компетенції виборних профспілкових органів, насправді реальні важелі управління були в руках функціонерів спілкового апарату. Засідання виборних органів професійних спілок проходили надзвичайно рідко, а загальні зібрання трудових колективів промислових підприємств скликалися, як правило, в урочистих ситуаціях (а в 30-ті рр. – ще й для таврування «ворогів народу») та майже не розглядали питань профспілкового життя. Попри скасування у 1925 р. системи виборів за компартійними списками все одно до профспілкових органів потрапляли креатури компартійної влади, а не представники робітничого загалу. Тобто особи, які мали представляти інтереси трудових колективів, насправді представляли інтереси компартійної номенклатури [12, с. 100–104, 122–131].

Впродовж 30-х рр. відбувається «розукрупнення» профспілок, що, зокрема, мало на меті зменшення їх суспільно-політичної ваги. Це відбувалося шляхом поділу великих галузевих професійних спілок за фаховим принципом. На початку 1931 р. XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив резолюцію «Про завдання профспілок у реконструктивний період», в якій було декларовано необхідність створення нових галузевих спілок.

21 березня того ж року подібну постанову прийняв і V пленум ВЦРПС. У 1931 р. з'явилися 22 нові профспілки, а їх загальна кількість сягнула 45. Після чергової реорганізації 1934 р. уже нараховувалося 154 галузеві профспілки. Після ще одного розукрупнення профспілок, що відбулося у 1937 р., нараховувалося 162 профспілки. Водночас профспілки зазнали значних змін у своїй організаційній структурі – були скасовані ради профспілок на всіх рівнях, до районного включно, що мало унеможливити будь-які прояви невдоволення профспілкового активу політикою свого керівництва та компартійної номенклатури [14, с. 148–149].

Офіційна пропаганда подавала розукрупнення професійних спілок як захід, що давав змогу спростити роботу спілкових апаратів, оскільки до

реорганізації вони були буцімто занадто громіздкими. Проте насправді мета була зовсім інша – унеможливити будь-які дії профспілок, не узгоджені із компартійною верхівкою.

Становлення тоталітарного політичного режиму наприкінці 20-х рр. остаточно перетворює профспілки на знаряддя реалізації цілей компартійної еліти у сфері виробничих відносин. Дедалі більше вони виконували невластиві для профспілок виробничі функції. Їхня діяльність значною мірою була спрямована правлячою партією на здійснення промислової модернізації країни.

Діяльність профспілок на промислових підприємствах включала участь у роботі виробничих нарад, у складанні планових показників розвитку промисловості на рівні галузі, підприємства та цеху, у визначенні норм виробітку, координації винахідницького та раціоналізаторського руху, налагодженні системи наукової організації праці.

Значну роль в економічній роботі професійних спілок відіграло запровадження плановості у виробничі та трудові процеси, що розглядалося компартійною владою і спілковим керівництвом як одне з пріоритетних завдань у їхній роботі [2, с. 13].

Зокрема, профспілкові органи у сфері виробничого планування зосереджували свою увагу на розробленні промислово-фінансових планів підприємств (промфінпланів). Розроблення та реалізація промфінпланів відбувалася у контексті планової частини економічної роботи професійних спілок [3, с. 23]. Для забезпечення ефективного розроблення та реалізації промфінпланів силами фабзавкомів на початку 30-х рр. на промислових підприємствах УСРР були створені планово-оперативні бригади, які функціонували при окремих цехах. Вони у своїй роботі взаємодіяли з плановими осередками фабрик і заводів [16, арк. 99].

Силами профспілкових органів упродовж першої половини 30-х рр. здійснюється опрацювання технічних планів розвитку промислових підприємств [18, арк. 33]. Профспілкові працівники допомагали господарським органам у справі техніко-економічного обґрунтування показників промфінпланів. Для цього силами профспілок формувалися спеціальні «бригади сприяння» [19, арк. 4–5].

Професійні спілки виробничого профілю спрямовують свої зусилля також на забезпечення технічного нормування трудових і виробничих процесів на фабриках і заводах. Технічне нормування праці розглядалося спілковим керівництвом як базовий елемент організації трудових

процесів і внутрішньозаводського планування [17, арк. 172].

Розгортання раціоналізаторського руху відбувалося у контексті виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства. За участю профспілок здійснювалася реалізація раціоналізаторських пропозицій робітників, спрямованих до «фонду п'ятирічки» [18, арк. 162].

У рамках розгортання на виробництві руху за стандартизацію спільними зусиллями профспілок і адміністрацій підприємств проводилися спеціальні кампанії, з-поміж яких варто виділити «двохмісячний похід за стандартизацію якості продукції», який відбувся у 1932 р. У ході реалізації цієї кампанії на виробництві створювалися курси та гуртки стандартизації.

Також до компетенції профспілок входив контроль за станом техніки безпеки на виробництві. Фабрично-заводські комітети профспілок були задіяні у заходах зі зниження собівартості продукції, економії сировини, ощадливого використання устаткування промислових підприємств.

З метою зменшення рівня плинності робочої сили профспілки активно використовували метод «добровільного» взяття робітниками зобов'язань не полишати місця роботи. Це знайшло відображення у постанові ВЦРПС від 17 серпня 1930 р. про «самозакріплення» робітників. Найчастіше «самозакріплення» відбувалося на період виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Звісно, що взяття на себе робітниками «самозакріплювальних» зобов'язань відбувалося під тиском профспілкових органів і було лише вдавано добровільним. Внаслідок цих жорстких заходів упродовж 1930–1932 рр. рівень плинності робочої сили у промисловості УСРР зменшився майже вдвічі, а надалі також виявляв тенденцію до зниження. Проте невідомо, чи це насправді справило позитивний вплив на розвиток виробництва [12, с. 188].

Також профспілки з ініціативи компартійної влади змушені були долучитися до розгортання системи позаекономічного стимулювання праці, яку держава висувала на противагу природним економічним стимулам трудової активності працівників. У цій сфері були задіяні всі виробничі громадські об'єднання, водночас профспілки виконували координаційні та регулятивні функції. Боячись репресій або ж розраховуючи на певні привілеї, керівники профспілок залучали значну частину особового складу останніх до виробничого змагання, ударницького та стахановського руху.

Звісно, «трудоий ентузіазм» такої масовості, не підкріплений матеріальним стимулюванням,

був фіктивним, він досягався насамперед завдяки масовим «припискам», суто формальному залученню робітників і виробничої інтелігенції до заходів у сфері позаекономічного стимулювання праці, що зумовлювало невисоку ефективність останніх.

Ефективними були лише ті заходи, які супроводжувалися матеріальним заохоченням, що характерно для початкового етапу стахановського руху. Коли ж компартійна влада перестала матеріально стимулювати трудову активність робітників і виробничої інтелігенції, стахановський рух став занепадати. Варто зазначити також, що в гонитві за високими показниками виробітку систематично псувалася техніка, різко підвищувався виробничий травматизм.

Діяльність профспілок охоплювала також соціальну сферу: охорону праці, поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на виробництві та медичного обслуговування робітників, подолання соціальних хвороб. Проте, оскільки компартійна влада мало дбала про умови праці та побуту працівників промислових підприємств, профспілки також не могли ефективно вирішити більшість проблем у соціальній сфері.

Профспілки відігравали важливу роль у реалізації системи виробничо-технічної освіти, яка розгорталася у безпосередній прив'язці до діяльності промислових підприємств. Освітні програми, які реалізовувалися через систему гуртків і курсів, були спрямовані на підвищення кваліфікації робітників, їх перекваліфікацію, виявлення рівня їх компетентності тощо.

Для виконання окреслених завдань при фабриках і заводах створюється розлога мережа закладів виробничо-технічної освіти. Вони були укомплектовані необхідною технічною літературою та наочними засобами навчання. У межах освітніх заходів широко використовувалися преса, радіо та кіно.

Робітники зазвичай охоче долучалися до тих форм виробничо-технічної освіти, які давали їм змогу отримати новий розряд, що зумовлювало і підвищення оплати праці. А ті заходи, в яких переважав пропагандистський компонент, були приречені на ігнорування з боку робітничого загалу, або ж, у разі примусу, на суто формальну участь у них. Кампанійний характер та ідеологізація освітніх заходів суттєво знижували їхню ефективність.

Отже, участь профспілок у здійсненні соціалістичної модернізації індустріальної сфери України впродовж міжвоєнної доби була підпорядкована завданням форсованої індустріалізації. Вони перебували під жорстким контролем компартійної

влади та реалізовували політику останньої. У цих умовах реальний вплив працівників на соціально-економічну та соціокультурну політику було фактично унеможливлено.

Окрім того, комуністична номенклатура активно використовувала профспілки для утвердження та поширення в суспільстві панівної ідеології. Так, профспілки брали участь у забезпеченні агітаційно-пропагандистських кампаній, ініційованих компартійною владою. Зокрема, це стосується антирелігійної пропаганди, таврування «ворогів народу» та «міжнародного імперіалізму», популяризації ідеологічної літератури та ін. У цих заходах активно брали участь не лише виробничі профспілки, але й ті профспілкові організації, що об'єднували у своїх лавах службовців.

Підсумовуючи характеристику системи профспілок УСРР-УРСР, варто відзначити, що специ-

фіка її побудови та функціонування була зумовлена інтересами правлячого режиму. Визначивши профспілки як «передавальні паси» від владних органів до населення, компартійне керівництво жорстко регламентувало умови їх створення та діяльності.

Після остаточного утвердження в Україні більшовики докорінно трансформували систему професійних спілок. Відтепер вони керувалися компартійними функціонерами, спрямовуючи свою діяльність у потрібне правлячому режиму русло. Якщо упродовж 20-х рр. XX ст. виробничі профспілки ще виконували певні захисні функції, то у 30-х рр. їхня роль остаточно звелася до вирішення поточних господарських завдань, що перетворило їх на допоміжні інституції фабрично-заводських адміністрацій та органів управління промисловістю.

Список літератури:

1. Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П.М. Бондарчук; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 162 с.
2. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 1. – 112 с.
3. Вестник профдвижения Украины. – 1928. – № 5. – 108 с.
4. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – Т. 1. – 813 с.
5. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Голова редкол. В.А. Смолій; кер. авт. кол. С.В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – Т. 2. – 811 с.
6. Добрушин Д.С. Профсоюзы – верные проводники политики партии / Д.С. Добрушин – Волгоград : Волгоградский областной совет профсоюзов, 1968. – 52 с.
7. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України. (1917–1938 рр.) / М.С. Дорошко – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
8. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
9. Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. / С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2015. – 122 с.
10. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. / С.В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.
11. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О.М. Мовчан – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
12. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О.М. Мовчан – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.
13. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.
14. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.) / С. М. Свистович – К. : Варта, 2007. – 568 с.
15. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : Кол. моногр. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Т. 1. – 656 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1319. – 406 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1342. – 159 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1523. – 176 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1545. – 54 арк.

**ПРОФСОЮЗ УССР В ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЕ ВЛАСТИ:
20-30-Е ГГ. XX В.**

В статье на основе литературы, архивных и опубликованных источников были определены доктринальные основы функционирования профсоюзов на территории УССР между двумя мировыми войнами, освещена история их создания и деятельности, особенности организационной структуры и условий членства. Проанализирован механизм участия профсоюзов в осуществлении модернизации промышленных предприятий, создании системы внеэкономического стимулирования труда. Исследованы социальные аспекты деятельности профсоюзов, их участие в развертывании системы профессионально-технического образования.

Ключевые слова: профсоюзы, тоталитаризм, промышленность, производственное соревнование, социальная политика, производственно-техническое образование.

**TRADE UNIONS IN THE URSR IN THE TOTALITARIAN SYSTEM OF POWER:
20-30 OF XX CENTURY**

In this article the participation of industrial trade unions in the modernization of industry is viewed through literature, archive and published sources; doctrinal basis of trade unions in the USSR during the period between two World Wars, history of creation and activity of trade unions are defined as well; peculiarities of their organizational structure, conditions of membership, mechanism of participation of trade unions in technical and technological modernization are analyzed along with the system of moral labor stimulation. Social aspects of trade union activity, their participation in establishing the industrial technical training system are researched too.

Key words: trade unions, totalitarianism, industry, industrial emulation, social police, industrial training.

Мальчин Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядається відродження, становлення і розвиток місцевого самоврядування в Україні. Аналізуються перші кроки у відродженні місцевого самоврядування до проголошення державної незалежності України, трансформації місцевого самоврядування до прийняття у 1996 р. Конституції України та реалізація її положень у подальшому. Висвітлюються сучасні проблеми функціонування місцевого самоврядування та шляхи підвищення його ефективності.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, державне управління, органи самоорганізації населення, територіальні громади.*

Наявність місцевого самоврядування є одним із фундаментальних принципів демократичної побудови держави. Саме через місцеве самоврядування найточніше може бути втілена в життя ідея народовладдя, а також вирішена найважливіша проблема реальної взаємодії територіальної громади, особи. Тому аналіз багатого і різноманітного досвіду становлення місцевого самоврядування буде завжди актуальним та матиме велике значення для його подальшого ефективного розвитку.

Дослідженню місцевого самоврядування в Україні присвятили свої праці В. Антоненко, І. Бутко, М. Баймуратов, О. Батанов, А. Гошко, В. Кампо, В.В. Кравченко, В.І. Кравченко, В. Куйбіда, Ю. Мальчин, М. Пітцик, М. Пухтинський, А. Ткачук, В. Чумак та інші.

У навчальному посібнику Ю.М. Мальчина та В.А. Чумака «Історія місцевого самоврядування в Україні» висвітлюються регіональні, міські і сільські форми місцевого самоврядування в Київській Русі, в Литовсько-польську добу та часи Гетьманщини, в умовах революційних перетворень 1917–1920 рр. та за часів радянської доби, відродження місцевого самоврядування в незалежній Україні [7, с. 298].

У колективній монографії «Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні» автори В.О. Антоненко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та інші зосереджують увагу на питаннях створення, легалізації, діяльності органів місцевого самоврядування, участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування в Україні [1, с. 864].

Книга А. Ткачука, Р. Ткачука, Ю. Ганущака містить аналіз історії змін у системі адміністративно-територіального устрою українських територій під час реформ П. Столипіна і до наших днів [8, с. 127].

У навчальному посібнику В.В. Кравченка та М.В. Пітцика «Муніципальне право України» викладені теоретичні, правові, матеріальні та фінансові основи місцевого самоврядування, досліджується правовий статус територіальних громад [5, с. 672].

У монографії А. Гошка «Стратегія і тактика планування діяльності органів місцевого самоврядування» розкривається формування інструментальної бази механізму стратегічного планування діяльності органів місцевого самоврядування селищного рівня [2, с. 178].

У книзі В. Кравченка «Місцеві фінанси України» [6] викладені основи теорії місцевих фінансів та практика їх формування у 90-х роках минулого століття, зроблений аналіз законодавчих актів, що регламентують фінансову діяльність органів місцевого самоврядування.

Конституція України характеризує Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1) [4, с. 487]. Важливою ознакою Конституції є те, що в ній зафіксовано принцип визначення та гарантованості місцевого самоврядування (ст. 7) [4]. У Конституції місцеве самоврядування розглядається різнобічно як складне, сукупне політико-правове явище, яке може бути в різних іпостасях: а) як одна із засад конституційного ладу України; б) як специфічна форма народовладдя; в) як право жителів відпо-

відної територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення. Це повністю узгоджується зі статтею другою Європейської Хартії місцевого самоврядування: «Принцип місцевого самоврядування повинен бути визнаний у законодавстві країни і, за можливості, у конституції країни» [3, с. 33].

Відповідно до положення Європейської Хартії місцевого самоврядування у Конституції поряд із такими фундаментальними цінностями, як народовладдя, суверенітет, незалежність проголошується в окремій статті (7) принцип визнання та гарантованості місцевого самоврядування [4].

Варто зазначити, що певні кроки щодо відродження місцевого самоврядування через різні причини були зроблені ще до проголошення Незалежності України.

У другій половині 1980-х років, у період так званої горбачовської перебудови, відбуваються неординарні зміни в радянському суспільстві. Йдеться про впровадження політики гласності, демократизації, реорганізації системи органів влади (в тому числі і місцевих), ліквідацію монополії КПРС на владу, а саме вилучення статті п'ятої чинної тоді Конституції про керівну роль Комуністичної партії у суспільстві і державі.

Всі ці зміни проходили на фоні реформування партійної і радянської системи в Радянському Союзі. Доречно було би звернути увагу на появу двох важливих документів, які повинні були регулювати діяльність місцевих рад і були прийняті новообраними вищими органами влади в СРСР. Йдеться про Постанову Президії Верховної Ради СРСР «Про примірне положення про голів і президії місцевих рад народних депутатів» від 20 жовтня 1989 р. і Закон Союзу РСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» від 9 квітня 1990 р.

Ця Постанова і Закон реалізувалися тоді, коли політична ситуація в СРСР, як і в УРСР, суттєво змінилася. Після виборів березня-квітня 1990 р. склад рад засвідчив ці зміни.

Ситуація в новообраних радах загострилася через значні суперечності і між окремими групами депутатів усередині ради, і між радою і відповідним партійним комітетом у разі, коли не був обраний головою Ради партійний секретар. Проблеми в радах ускладнювалися і суперечностями між головою ради та головою виконкому, оскільки і вказана вище Постанова Президії, і союзний Закон «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства СРСР» не передба-

чали правових механізмів законного розв'язання таких суперечностей.

Необхідність прийняття закону, який би створив правову основу для ефективної діяльності нових органів місцевої влади або хоча б вирішив частину згаданих суперечностей, набуло особливої актуальності.

Цю проблему загалом успішно вирішила Верховна Рада України 12-го скликання 1990 р.

Було прийнято Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української УРСР та місцеве самоврядування» від 7 грудня 1990 р., що відкрило в Україні, вперше серед республік тодішнього СРСР, правовий простір для впровадження системи місцевого самоврядування. Прийняття цього закону стало феноменом часу змін, яким характеризується та революційна неординарна доба.

У преамбулі Закону констатовалося, що Закон визначає засади місцевого самоврядування – основи демократичного устрою влади в республіці, правовий статус місцевих Рад народних депутатів, органів громадського самоврядування, а також форм безпосередньої демократії, а місцеве самоврядування в Українській РСР – це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази.

Оцінюючи цей Закон із позицій сьогодення, ми бачимо його недосконалість, що ніяк не применшує революційного значення його форми у 1990 р.

І все ж, незважаючи на наявні юридичні протиріччя із загальноприйнятими нормами, що визначають місцеве самоврядування як недержавну й автономну від державного втручання інституцію самоорганізації населення, день ухвалення згаданого вище закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування» 7 грудня 1990 р. ми з повним правом вважаємо днем відродження місцевого самоврядування в Україні. Адже закон повернув до життя місцеве самоврядування і його основні принципи, на яких воно будується, такі як самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень і у вирішенні питань місцевого значення; економічна і фінансова самостійність території; самофінансування і самозабезпечення; оптимальна децентралізація.

Із питанням відновлення місцевого самоврядування в Україні пов'язано введення інституту комунальної власності.

Саме поняття «комунальна власність» у законодавстві України з'являється в грудні 1990 р. з набуттям чинності Законом УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування». Закон визначає, що комунальна власність становить економічну основу місцевого самоврядування.

Право комунальної власності у лютому 1991 р. було лише задекларовано. Реалізуватися воно почало пізніше, з набуттям Україною незалежності 24 серпня 1991 р. і «суверенізацією» рад, тобто набуттям нового статусу як органів влади незалежної держави Україна.

Право комунальної власності в державі Україна практично почало здійснюватися із прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України № 311 від 5 листопада 1991 р. «Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно-територіальних одиниць (комунальною власністю)» та інших Постанов Кабінету Міністрів України щодо передачі майна в комунальну власність.

Від грудня 1990 р. до березня 1992 р. в Україні діяв Закон України «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування».

На початку 1992 р. було прийнято два нових закони про місцеві органи влади: «Про представника Президента України» і «Про місцеві Ради народних депутатів та про місцеве і регіональне самоврядування».

Прийнятий 5 березня 1992 р. Закон України «Про представника Президента України» визначав представництво Президента найвищою посадовою особою державної виконавчої влади в районах і областях. Він здійснював загальне керівництво місцевою державною адміністрацією, виконанням обласного та районних бюджетів, контроль за дотриманням Конституції та законів України.

Згідно із Законом України від 26 березня 1992 р. «Про місцеві Ради народних депутатів та про місцеве і регіональне самоврядування» місцеве самоврядування визначається як територіальна організація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції та Законів України і власної фінансово-економічної бази.

Територіальною основою місцевого самоврядування проголошувалися село, селище, місто, а регіонального самоврядування – відповідно

район, область. На основі виконавчих комітетів рад областей, районів, міст Києва та Севастополя утворилися державні адміністрації на чолі з представниками Президента України. У зв'язку із зупиненням діяльності виконавчих комітетів можливості рад в управлінні місцевими справами істотно зменшувалися, що посилювало конфронтацію між керівниками органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади, яку вдалося певною мірою подолати із прийняттям у 1996 р. Конституції України та Закону України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні».

І все ж, незважаючи на значні зрушення у напрямі конституювання місцевого самоврядування, воно все ще не здатне через різні причини повною мірою виконувати свої завдання. Існує ціла низка проблем як економічного, політичного, так і суто юридичного характеру, які, як видається, можна розв'язати тільки комплексно. Реаліями сьогодення, на жаль, стали надмірна централізація державної влади, діяльність громіздкої і мало-ефективної управлінської структури на територіальному рівні, розчарування серед широких верств населення у можливості ефективного вирішення питань місцевого значення. Недосконалість чинного законодавства провокує численні конфлікти між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, приводить до загострення багатьох соціальних, економічних, національно-культурних проблем місцевого розвитку.

Вважаємо, що місцеве самоврядування на сучасному етапі в Україні потребує комплексного реформування. Вказане зумовлено низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Серед найголовніших факторів можна назвати недосконалість наявної моделі організації влади на регіональному і місцевому рівні. Адже вона сьогодні є внутрішньо суперечливою, позбавленою деяких необхідних системних зв'язків і одночасно поєднаною з конкуренцією компетенції місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Вказані недоліки територіальної організації влади значною мірою зумовлені не досить послідовною імплементацією положень Європейської Хартії місцевого самоврядування. Вказані недоліки ускладнюються відсутністю власних виконавчих органів місцевого самоврядування на регіональному рівні, що приводить до певної декоративності місцевого самоврядування.

Посилюються наявні недоліки і введенням пропорційної виборчої системи на місцевому

рівні. Це значно посилює роль партій у політичній системі України, але водночас фактично привело до втрати районними та обласними радами особливого статусу органів місцевого самоврядування, які повинні представляти спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. До того ж, це веде до протистояння між регіональними органами самоврядування та місцевими державними адміністраціями.

Ще один негатив – те, що більшість територіальних громад залишилися без представництва в обласних і районних радах, оскільки переважну більшість мандатів у представницьких органах регіонального рівня отримали особи, що постійно проживають у районних і обласних центрах.

Вважаємо, що нинішній стан місцевого та регіонального самоврядування визначається:

а) відсутністю дієвої системи гарантій виконання функцій та повноважень органів місцевого самоврядування та належного матеріального, фінансового, кадрового та іншого ресурсного їх забезпечення;

б) недостатнім виконанням державою своїх зобов'язань щодо створення умов для розвитку місцевого самоврядування і громадянського суспільства;

в) значною кризою житлово-комунального господарства, системи енерго-, паливо- та водозабезпечення і соціальної інфраструктури;

г) поглибленням кризи соціально-економічного стану територіальних громад та регіонів;

д) неспроможністю вирішення нагальних питань реформування системи адміністративно-територіального устрою України.

Так, із року в рік можна спостерігати катастрофічну нестачу коштів місцевого самоврядування. А бюджетна система України спрямована на підтримку не самодостатніх, а дотаційних територіальних громад та регіонів за правилом: чим більше надходжень до місцевого бюджету за рахунок внутрішніх джерел, тим більше вилучень треба чекати в наступному бюджетному році. А чим менше таких надходжень, тим більше поступає до місцевого бюджету коштів із Державного бюджету України за рахунок міжбюджетних трансфертів з метою фінансового вирівнювання. Таким чином, створюється патова ситуація, яка відверто гальмує весь регіональний розвиток.

Термінової реконструкції потребують більшість об'єктів комунальної власності. Констатується, що вкрай незадовільним є технічний стан мереж і споруд, які експлуатуються підприємствами житлово-комунального господарства.

Зокрема, в аварійному стані перебуває третина водопровідних та каналізаційних мереж, майже 14 тис. кілометрів теплових мереж, погіршується стан житлового фонду України. Вказується, що близько 40 тис. будинків (4% житлового фонду України) належать до категорії аварійних, а всього потребує ремонту кожний третій будинок.

Досі залишається неврегульованою проблема розмежування повноважень між органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування, між органами місцевого самоврядування територіального рівня (село, селище, місто, район у місті, район, область), що постійно приводить до виникнення конфліктних ситуацій під час вирішення питань місцевого і регіонального розвитку. У багатьох регіонах бачимо помітний адміністративний тиск на посадових осіб органів місцевого самоврядування з боку керівників місцевих держадміністрацій.

Вирішення проблем розвитку місцевого самоврядування бачиться на шляху здійснення адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях:

– розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування і, що не менш важливо, між органами місцевого самоврядування різних рівнів;

– розв'язання проблем довгострокового стратегічного планування розвитку територій;

– налагодження співробітництва місцевих органів влади, неурядових організацій, бізнесових структур;

– чітке визначення статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня, місцевих державних адміністрацій.

На шляху законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування:

– прийняття нової редакції Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»;

– розроблення і прийняття Програми законодавчого забезпечення розвитку місцевого самоврядування;

– здійснення кодифікації законодавства про місцеве самоврядування.

На шляху зміцнення фінансово-економічних основ місцевого самоврядування:

– вдосконалення положень Бюджетного кодексу України в царині міжбюджетних відносин на рівні району, міст районного значення, селищ та сіл;

– визначення і встановлення мінімальних державних соціальних стандартів надання громад-

ських послуг населенню та фінансових нормативів їх забезпечення;

- здійснення паспортизації комунальних бюджетних установ та об'єктів, визначення фактичних витрат на їх утримання для кожної адміністративно-територіальної одиниці, розроблення на цій базі мінімальних рівнів місцевих бюджетів;

- розроблення правового статусу комунальної власності, об'єктів спільної власності територіальних громад;

- проведення реформи житлово-комунального господарства.

На шляху проведення реформи адміністративно-територіального устрою:

- надзвичайно важливою є проблема вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою;

- визначення статусу адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня та критеріїв забезпечення їх дієздатності та самоврядності;

- визначення оптимальних кордонів адміністративно-територіальних одиниць;

- обов'язкове проведення комплексу земельних кадастрових робіт;

- опрацювання і прийняття Закону «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою».

Всі ці проблеми потребують пильної уваги, опрацювання і невідкладного вирішення.

Розроблення цілісної концепції моделі місцевого самоврядування та системи територіальної організації влади торкається потреби внесення змін до Конституції України. У зв'язку з цим можна виділити два питання: перше – чи існує об'єктивна необхідність внесення змін до Конституції України, чи сприятимуть внесені новачки вдосконаленню системи місцевої влади, забезпеченню ефективності її функціонування; друге – чи доцільно їх вносити саме зараз. Відповіді на ці питання потребують аналізу особливостей конституційно-правового регулювання та проблем функціонування системи публічної влади на місцях.

Принагідно зазначимо, що чинна конституційна модель місцевого самоврядування є результатом тривалого пошуку в Україні оптимальної системи територіальної організації влади. Так, починаючи з 1990-х рр. і до прийняття Конституції 1996 р. інститут місцевого самоврядування зазнавав майже щорічної трансформації. Проведене тоді реформування передбачало різні ступені децентралізації влади: від централізованої системи радянського типу (коли ради різних рівнів перебували у відносинах підпорядкування)

до децентралізації на зразок англо-американської моделі системи місцевої публічної влади.

Наголосимо, що закріплення на сталій основі, на належному юридичному рівні засад функціонування місцевого самоврядування в Конституції України мало велике значення для його становлення і подальшого розвитку. По-перше, вона на найвищому законодавчому рівні закріпила право громади на місцеве самоврядування (принцип визнання і гарантування місцевого самоврядування). По-друге, Конституція чітко визначила недержавну природу місцевого самоврядування. По-третє, вона дала змогу частково децентралізувати владу.

На наш погляд, наявні конституційні норми уже не сприяють подальшому розвитку самоврядування. Причини ж недостатньої ефективності місцевого самоврядування, як бачиться, частково закладені в наявній конституційній моделі.

Так, Конституція України виходить із базового положення про те, що місцеве самоврядування – це право територіальної громади села, селища, міста здійснювати управління місцевими справами. Місцеві громади можуть здійснювати своє право самостійно, тобто через форми прямої демократії, або через органи місцевого самоврядування: представницькі (сільські, селищні, міські ради) та їх виконавчі органи. Ці суб'єкти діють на низовому (базовому) рівні місцевого самоврядування.

Водночас у Конституції закріплено своєрідний статус районних і обласних рад: вони є представницькими органами, що представляють спільні інтереси територіальних громад відповідного району чи області. А населення району чи області громадами не визначається, а тому правом на самоврядування не володіє. Таким чином, районні й обласні представницькі органи утворюють так званий вторинний (похідний) рівень самоврядування, який умовно називають регіональним.

При цьому і на базовому, і на регіональному рівнях самоврядування існують проблеми, вирішення яких є умовою подальшої децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування. Базовий рівень, передусім, страждає від неналежного ресурсного забезпечення місцевого самоврядування – його матеріальної і фінансової основи та невизначеності територіальної основи місцевого самоврядування.

Принагідно наголосимо, що чинна Конституція закріпила визначальні положення щодо матеріальної та фінансової самостійності місцевого самоврядування. Так, у ній передбачено існування

комунальної власності як окремої форми публічної власності, а також місцевих бюджетів. Але можливість реалізації цих конституційних норм неоднозначна. Не тільки існування об'єктивних економічних чинників недостатнього матеріального та фінансового забезпечення місцевого самоврядування гальмувало справу. Варто привернути увагу і до формально-юридичної сторони вирішення назрілих проблем.

Зазначимо, що конституційне положення щодо права громади управляти комунальною власністю так і залишилося законодавчо незавершеним, тому що відповідний Закон досі не прийнято. Не вдається децентралізувати бюджетну систему та реалізувати принцип формування бюджетів «знизу вгору». Насамперед це пов'язано з недостатністю фінансових ресурсів територіальних громад для самостійного формування місцевих бюджетів.

Вирішення цієї проблеми лежить на шляху укрупнення територіальних громад, що передбачає процес їх об'єднання, як це практикується в європейських країнах. За Конституцією України право на об'єднання передбачено лише для громад сусідніх сіл. Закон, який регулював би ці питання, досі відсутній.

Наголосимо, що невизначеною залишається територіальна основа місцевого самоврядування. Аналізуючи передбачені Конституцією складники територіального устрою України (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища, села) та її положення щодо визначення місцевого самоврядування, можна дійти висновку, що здійснення місцевого самоврядування охоплює лише межі населених пунктів. А питання про те, під чією юрисдикцією повинна перебувати територія між населеними пунктами, залишається відкритим. Можливість вирішення цієї проблеми лежить у площині закріплення базової територіальної одиниці – громади, що буде включати як територію населеного пункту, так і визначені землі навколо нього. Звідси виникає необхідність внесення змін до ст. 133 Конституції України. Вказане дає змогу, з одного боку, забезпечити дійсну повсюдність місцевого самоврядування, тобто поширити його на всю територію нашої держави, а з іншого – провести укрупнення громад і забезпечення їх самостійності.

Потребує, на наш погляд, негайного вирішення проблема так званого регіонального рівня самоврядування (район і область). Зазначимо, що недостатня ефективність його функціонування зумовлена відсутністю власних виконавчих органів у представницьких органах районного та обласного

рівня. Конституцією України передбачено можливість створення лише виконавчого апарату районної та обласної ради (ч. 4 ст. 141). За Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчий апарат не здійснює управлінські функції, а обмежує свою діяльність організаційним, правовим, інформаційно-аналітичним та матеріально-технічним забезпеченням діяльності ради. Проте надані невиправдано широкі повноваження місцевим державним адміністраціям, яким районні та обласні самоврядні представницькі органи зобов'язані відповідно до закону делегувати виконавчі функції місцевого самоврядування.

Таким чином, українська модель організації влади на місцях передбачає, що місцеві органи виконавчої влади створюються і діють не з метою здійснення контрольно-наглядових функцій щодо законності дій місцевого самоврядування, як це передбачено у європейських державах, а здійснюють повноваження щодо управління відповідними територіями. Тобто система публічної влади рівня «район – область» реалізується через систему політичного та економічного двовладдя: діють призначені з центру державні адміністрації та обрані громадами місцеві органи влади. Вказане приводить до суперечок та конфліктів у розмежуванні повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Вказана проблема може бути вирішена шляхом внесення змін до Конституції щодо можливості створення районними та обласними радами власних виконавчих органів.

Найбільш ефективно вирішення вказаних та інших проблем розвитку місцевого самоврядування може бути здійснене, як уже наголошувалося, у комплексі – через реформування системи публічної влади. Ще раз зазначимо, що без внесення змін до Конституції забезпечити повне її реформування у напрямі децентралізації влади неможливо. Як бачиться, існує принаймні два шляхи реформування.

Шлях перший виходить із того, що конституційна модель місцевого самоврядування так і не запрацювала належним чином через відсутність необхідного законодавчого забезпечення. Тобто значна частина необхідних законодавчих актів не прийнята досі. Ось чому цей шлях передбачає два етапи реформування: 1) на законодавчому рівні (внесення змін у чинні закони і прийняття нових законів); 2) внесення необхідних змін у Конституцію.

Другий варіант передбачає першочергове внесення змін до Конституції, насамперед щодо територіальної основи місцевого самоврядування.

Після цього – вдосконалення законодавчої бази. Кожний із цих шляхів реформування має як позитивні, так і негативні сторони, своїх прихильників і супротивників. Для реалізації першого шляху, як бачиться, втрачено багато часу, протягом якого мали бути прийняті усі необхідні для реалізації норм Конституції законодавчі акти. Таким чином, відсутність незалежного законодавчого забезпечення блокує реалізацію конституційних норм, незважаючи на їх пряму дію. По-друге, чи вистачить політичній волі для того, щоб внести в Конституцію зміни та й чинні конституційні норми запрацювали на повну силу?

Важливою для реформи системи місцевої публічної влади є проблема щодо ліквідації районної державної адміністрації та необхідності створення виконавчих органів районних і обласних

рад. Вказане вирішить проблему функціонування самоврядування на рівні району та частково – на рівні області.

Таким чином, можна дійти висновку, що зміни до Конституції України щодо вдосконалення місцевого самоврядування необхідні, але це дуже відповідальне завдання, яке потребує не тільки цілісного концептуального бачення кінцевого результату реформи місцевої публічної влади, а і вчасного розроблення і прийняття значної кількості законодавчих актів для реалізації конституційно-правових норм, а також від політичної волі посадових осіб усіх рівнів публічної влади, соціально і політично активного населення до впровадження нової концепції у життя. Тільки в комплексі можлива практична реалізація планів реформування місцевого самоврядування.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми ставлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Кол. монографія / В.О. Антоненко, М.О. Баймуратов, В.О. Батанов та ін. – К. : Атіка, 2007, – 864 с.
2. Гошко А. Стратегія і тактика планування діяльності органів місцевого самоврядування. Монографія / А. Гошко. – К., 2000. – 178 с.
3. Європейська Хартія місцевого самоврядування // Віче. – 1993. – № 6. – С. 33.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Україна, 1996 – 487 с.
5. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України. Навчальний посібник / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К. : Атіка, 2003 – 672 с.
6. Кравченко В. Місцеві фінанси України / В. Кравченко. – К. : Знання, 1999.
7. Мальчин Ю.М., Чумак В. А. Історія місцевого самоврядування в Україні: навч. пос.- вид.2-е, допов. / Ю.М. Мальчин, В.А. Чумак. – К. : АМУ, 2015. – 298 с.
8. Ткачук А., Ткачук Р., Ганущак Ю. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України (1907–2009 роки) / А. Ткачук, Р. Ткачук, Ю. Ганущак. – К. : Леста, 2009, – 127 с.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье рассматривается возрождение, становление и развитие местного самоуправления в Украине. Анализируются первые шаги в возрождении местного самоуправления до провозглашения государственной независимости Украины, трансформации местного самоуправления до принятия в 1996 г. Конституции Украины и реализация ее положений в последующие годы. Освещаются современные проблемы функционирования местного самоуправления и пути повышения его эффективности.

Ключевые слова: *местное самоуправление, государственное управление, органы самоорганизации населения, территориальные общины.*

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE

The article considers the revival, formation and development of local self-government in Ukraine. The first steps in the revival of local self-government before the proclamation of the state independence of Ukraine, the transformation of local self-government before the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 and the implementation of its provisions in subsequent years are analyzed. The modern problems of local self-government functioning and ways of increasing its effectiveness are covered.

Key words: *local self-government, state administration, bodies of self-organization of population, territorial communities.*

Синявська Л.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ІСТОРИЧНА І СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ БІЛОРУСІ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ

У статті охарактеризовано образ Білорусі, відображений у суспільній свідомості українців, за допомогою аналізу шкільних підручників та науково-історичної літератури як найважливіших сфер рецепції. З'ясовано, що у програмах з історії для загальноосвітніх закладів Білорусь фактично ігнорується. Рівень вивчення історії країни-сусіда сучасною українською історіографією залишається недостатнім.

Ключові слова: Білорусь, Україна, рецепція, шкільні підручники, науково-історична література, історіографія.

Незважаючи на подібність історичного шляху, що його пройшли Україна і Білорусь, відсутність будь-яких військових конфліктів сусідських держав, сьогодні доводиться констатувати проблему ефективного комунікування Києва та Мінська. З середини 1990-х рр. країни обрали різні моделі власної розбудови: Білорусь націлилася на інтеграцію в структури з російським домінуванням; Україна, лавіруючи між євросоюзівським і російським векторами, все-таки залишала домінуючим західний напрям. Дві альтернативи позначилися і на внутрішній дійсності обох країн: якщо одна намагалася відійти від авторитарних устоїв громадського і політичного життя, то інша відтворювала радянську дійсність на своїх теренах [19]. Це зумовило альтерацію партнерських відносин України та Білорусі.

Тому перед сучасниками постає завдання всупереч наявним розбіжностям (які вважаються нами тимчасовими) всілякими засобами поновлювати пошкоджені соціальні тканини з метою моделювання подальшого конструктивного діалогу та розвитку україно-білоруських відносин.

Аналітик Інституту світової політики О. Бетлій підкреслює, що в інтересах України залишається зміцнення білоруської державності та утримання її від безповоротної інтеграції з Російською Федерацією. На її думку, на тлі нових військових та безпекових викликів це видається цілком можливим у разі тісної прикордонної, економічної, регіональної та міжлюдської співпраці [2].

Варто наголосити, що важливим чинником формування міждержавних відносин на всіх рівнях – міждержавному, громадському, культурному, економічному, міжлюдському – є сприйняття

сусідніх народів та країн, а отже, і ставлення до них, що завжди було і залишатиметься вирішальним. На думку Л. Зашкільняка, ці взаємини не є наслідком тільки нинішніх стосунків і візій, здебільшого вони становлять результат прояву усталених і поширених стереотипів сприйняття, котрі іноді відображають дуже віддалені у часі події обопільних стосунків, але це не перешкоджає їм чинити важливий, а іноді й визначальний вплив на міжнаціональні взаємини двох сусідніх народів [16, с. 68].

Керуючись методологічним інструментарієм Л. Зашкільняка, апробованим ним у статті «Образ Польщі та поляків у сучасній Україні», ставимо за мету проаналізувати уявлення українців про історію та сучасне становище Білорусі, відображене в їхній суспільній свідомості, репрезентоване в шкільних підручниках, науково-історичній літературі та засобах масової інформації як найважливіших сферах рецепції.

Однак варто вказати на те, що суспільна свідомість сучасних українців залишається «розмитою» і тому не може бути представлена як властива всім українцям однаковою мірою. Більше того, рецепція Білорусі населенням транскордонного регіону (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська області – понад 6,2 млн українців) [4] має свої особливості, зумовлені тіснішими зв'язками із сусідньою державою.

Зв'язки двох слов'янських народів своїм історичним корінням сягають сивої давнини. Тісні контакти між ними зумовлювалися спільністю походження, спорідненістю мови, культури і побуту, близькістю культур, подібним розвитком релігійних процесів. Вельми плідним був та зали-

шається обмін науковими, культурними й економічними досягненнями. І тому всебічне дослідження та творче використання накопиченого в минулому досвіду співробітництва та обміну науковими цінностями неодмінно має сприяти збагаченню сучасної науки. Сприяє поглибленню зв'язків між двома народами і те, що часом досить складно визначити етнографічну межу між Білоруссю та Україною, яка й донині є переважно приблизною та нечіткою, адже спирається лише на один критерій у розмежуванні української та білоруської мов [24, с. 162].

За результатами останнього перепису населення, який відбувся у 2009 р., у Республіці Білорусь проживає 159 тис. українців, що становить 1,7% від загальної кількості населення Республіки Білорусь (після росіян та поляків). Місця компактного проживання: Брестська область – близько 40 тис. чоловік; Вітебська – 15 тис.; Гомельська – 31 тис.; Гродненська – 15 тис.; Мінська – 28 тис.; Могильовська – 13 тис., а також м. Мінськ – 18 тис. [17].

Білоруська етнонаціональна спільнота в Україні нараховує близько 300 тис. членів, репрезентуючи собою друге місце в етнічному складі населення України. Білоруси належать до тих спільнот, які здавна живуть на українській землі.

У деяких районах України, зокрема на півночі, білоруські поселення існують ще з часів Великого князівства Литовського – з XV, XVI ст. Друга хвиля заселення українських теренів білоруським населенням відбувалася у XVIII і XIX ст. Третя – у радянські часи та у сучасності.

Варто відзначити, що білоруси, які живуть в Україні, по-різному зберегли свою національну культуру, мову та ідентичність. Якщо на півночі України у деяких регіонах, в окремих селах спостерігається автентичний лад життя, то у містах, а також у Центральній Україні та на півдні білоруси проживають розпорошено [3].

Про тісні українсько-білоруські відносини свідчить і такий факт. За даними Державної служби статистики України, серед торговельних партнерів України Республіка Білорусь за підсумками трьох кварталів 2016 р. посіла друге місце серед країн СНД (після Російської Федерації) і п'яте місце серед країн світу (після РФ, КНР, Німеччини, Польщі) [23]. Таким чином, Україна та Білорусь мали та мають безліч підстав для партнерства та добросусідських відносин, що мало б адекватно інтерпретуватися у суспільній свідомості обох народів.

Проаналізувавши вивчення історії Білорусі у школі, адже саме шкільні підручники, а не ака-

демична наука, формують масову свідомість, ми з'ясували, що у програмах викладання історії України Білорусь згадується:

– як територія розселення східних слов'ян (тема «Зародження Київської держави», 7 клас);

– як правонаступниця Київської держави (тема «Київська держава від зеніту розвитку до подрібнення», 7 клас);

– як складова частина Великого князівства Литовського (тема «Перехід Київщини та Чернігово-Сіверщини під владу великих князів литовських», 7 клас) [20];

– як одна з республік у складі Радянського Союзу (формування СРСР, участь у Другій світовій війні, розпад СРСР, 10–11 клас).

Тобто сусідня країна, яка має 891 км спільного кордону з Україною, згадується у вітчизняних підручниках з історії за 5–11 клас декількома фразами!

Що ж стосується всесвітньої історії, то Білорусь вивчається лише в 11 класі як одна з країн, що утворилася після розпаду СРСР.

Така візія українсько-білоруського історичного минулого виглядає більш ніж дивно. Ігнорування історії сусідньої країни є неприйнятним, оскільки формує викривлену рецепцію Білорусі молодою генерацією українського соціуму. Ця безальтернативність в умовах радянського стереотипного мислення частини українських громадян може стати підставою заповнення існуючого вакууму недостовірними даними.

Ще одним зрізом історичної та сучасної рецепції Білорусі очима українців є науково-історична література.

Продовжуючи тему, варто знову звернутися до методологічних конструктів Л. Зашкільняка. Зокрема, дослідник підкреслює, що індивідуальна і групова історична пам'ять є підсумком не тільки і не стільки особистого досвіду і соціального середовища, в якому перебуває людина, а й більш широкого соціально-культурного оточення, суспільна свідомість якого відбиває поширені політичні, ідеологічні, соціальні, правові та інші ідеї. Серед цих ідей не останню роль завжди відігравали певні історичні конструкти, створювані у різні часи чи то політиками, чи ідеологами, чи то – в новий час – істориками. Історіографія в її широкому розумінні завжди була одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання неможлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки

особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища. Немає сенсу сперечатися щодо співвідношення особистого досвіду і колективних уявлень – перший неможливий без світоглядних орієнтацій своєї епохи [15, с. 859].

В. Масненко вказує, що відображення спільної історії України і Білорусі в колективній пам'яті обох народів перебуває лише на зародковому етапі. Окремі аспекти вказаної дослідної проблеми порушені щодо України у низці праць українських дослідників (Я. Грицак, І. Колесник, Г. Касьянов, В. Масненко, А. Портов, Ю. Присяжнюк та ін.). Вони присвячені здебільшого суспільно-резонансним (ювілейним, політично-кон'юктурним та ін.) або теоретично-інноваційним (у контексті чергового потрапляння у поле зору українських дослідників наукових новинок), подіям та процесам. А отже, не забезпечують використання переваг компаративного аналізу, який можна з максимальною користю залучити до наукового осмислення історії в контексті зв'язків «минушина – пам'ять про неї – історіографія» [22, с. 9].

У радянський період політичні обмеження зумовили низьку зацікавленість історією Білорусі, і для більшості видань були характерні різноманітні ідеологічні конструкти. Значний розмах міфологізації був притаманний висвітленню радянського періоду в історії Білорусі, стовпами якого стали «Жовтнева революція», «Велика вітчизняна війна», «дружба народів» тощо.

На думку Н. Шевченко, одна із причин відставання історичної науки у колишньому СРСР від світового рівня вбачається у штучній залежності історії неросійських народів від історії Росії, яка й зумовила провінційність їх наукових концепцій. Останнє пов'язується з довгим пануванням офіційної доктрини, за якої історія новоприєднаних до Росії земель викривлялася в угоду великодержавному шовінізму. У XIX ст. ця русифікація окраїн імперії стала важливим політичним спрямуванням, що передбачало систему заходів зі знищення історичної пам'яті, спорідненості їх національно-державного розвитку. Доктрина про нездатність неросійських народів до самостійного розвитку переносилася і в їхнє минуле. Із власної історії, як зазначає білоруський історик, залишили лише байку про «одвічне прагнення до возз'єднання з Росією», що й звело, на його думку, Білорусь до рівня пересічної губернії Великої Росії. У результаті в суспільній свідомості вкорінилася думка про одвічну бездержавність біло-

русів, що тільки за допомогою «старшого брата» спромоглися у 1918 р. побудувати власну державу [33, с. 55].

Логічними видається короткий екскурс у розвиток національної білоруської історіографії. Розпад СРСР та утвердження на його терені незалежних держав, у тому числі Білорусі, викликали в останній активізацію досліджень проблем етногенезу, культурно-національної самобутності білоруського народу. Починаючи з 1993 р. білоруські історики порушили традиційну схему радянської історіографії, що акцентувала увагу винятково на одній лінії розвитку: Київська Русь – Московська держава – Російська імперія – СРСР, звернувшись до історії Великого князівства Литовського у пошуках традицій своєї державності. Для сучасного читача, зауважує В. Насевич, дослідник середньовічної історії Білорусі, Велике князівство Литовське, а це найбільший період його історії – XIII–XVIII ст., залишається не «білою плямою», а радше «невідомим континентом» [21, с. 26].

Станом на середину 1990-х рр. у результаті спільних наукових пошуків литовських та білоруських істориків Велике князівство Литовське було визнано «білорусько-литовською державою», де в умовах політичного і духовного співробітництва відбулося становлення трьох народів, які визначаються «історичними спадкоємцями» цієї держави. За українськими вченими залишили право визначитися з оцінкою своєї «частки литовської спадщини» [33, с. 55].

Фактично у 1993–1997 рр. у Білорусі розробили національну концепцію історії, на основі якої було написано перші пострадянські підручники з вітчизняної історії. Вони постали як виразна антитеза радянській історіографічній традиції. Намагаючись по-новому визначити історичний простір національного буття Білорусі, молода історіографія переорієнтовується зі Сходу на Захід. Спростування великоросійських концепцій, які не визнавали існування білоруського народу, історики суверенної Білорусі пов'язували з експонуванням західних параметрів історії та культури свого краю. Природно, що ВКЛ вони подавали як своє, наголошуючи на його європейськості, історичний образ Польщі еволюціонував у позитивний бік, а Росії – навпаки.

Цю «прозахідну» тенденцію розвитку білоруської історіографії зупинила президентська влада, що взяла під особливий контроль царину гуманітарної освіти і науки. Вилучивши з освіти підручники незалежної Білорусі за «очорнення» Росії та радянського минулого, у 1995 р. було утворено

для ідеологічного цензурування навчальної літератури спеціальну державну комісію, яка заходилася повертати звичні радянські стандарти інтерпретації минулого. Знову почали радикально змінюватися стереотипи, приписувані сусідам. У підручниках, створених на основі національної концепції, Велике князівство Литовське було «своїм», укладена Кревська унія з Польщею мала для Білорусі і негативні, і позитивні наслідки (зростання зв'язків із Польщею та іншими європейськими країнами, зміцнення обороноздатності у війні з Німецьким орденом), а Люблінську унію вони подавали як великої ваги історичну подію, що обмежувала, але не скасовувала самостійність Великого князівства; натомість у новій навчальній літературі, нібито переписаній з ідеологічно вивірених видань минулої епохи, історію Білорусі пов'язано винятково з православ'ям і з Росією, а всі союзи з Польщею потрактовано суто негативно [27].

Навіть радянські навчальні видання не стверджували аж так голосливо, що за Речі Посполитої польські феодалі колонізували білоруську шляхту та «грубо придушували» будь-які «особливості культури і православної віри білоруської народності», що поділи Речі Посполитої були однозначно «прогресивним» актом, а політику русифікації у ХІХ ст. «прихильно сприймало місцеве населення» Білорусі.

Якщо на початку президентства О. Лукашенка у царині освіти допускалися й національно-патріотичні інтерпретації минулого, то з кінця 1990-х рр. (від появи у 1998 р. університетського підручника «Історія Білорусі» за редакцією Я. Новіка і Г. Марцуля, автори якого відкрито апелювали до курсу президента на створення російсько-білоруської союзної держави й усю історію Білорусі подавали як літопис дружби з Росією) офіційна версія історії Білорусі почала відкрито і послідовно проводитися у ключі «західнорусизму», або теорії «триєдиного руського народу».

У нових підручниках з історії Білорусі, за зауваженням фахівців, враховано вимогу президента О. Лукашенка, історика за освітою, не очорнювати радянських керівників, «включаючи Й. Сталіна». Дискусії про трактування історичних подій, які активно йшли в 90-х рр., перестали бути широкими і публічними. Форми обговорення історичних тем і способів їх викладання звужилися до рецензій на підручники і книги та вузькопрофесійних конференцій. Низка білоруських дослідників за публікацію книг, у яких виклад історичних подій ішов у розріз із вимогами нинішньої влади, позбулися викладацьких місць [32].

У цьому контексті влучними є зауваження білоруського опозиціонера, першого голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича: «Примусова русифікація країни триває від 1794 р. Заборонялося отримувати освіту білоруською мовою, називатися білорусами і тому подібне. У цій ситуації, коли президент країни говорить, що білоруська мова нікчемна, то про що можна говорити?» [5].

Таким чином, національний нігілізм, що продемонстрував референдум 1996 р. у Білорусі, коли народ у своїй більшості відмовився від власної національної символіки, висловивши тим самим і скептичне ставлення до традицій державності, пояснюється науковцями тими обставинами, що протягом століть країна перебувала в епіцентрі інтересів Польщі та Росії, які вдавалися до експансії не тільки територіальної, а й нав'язували при цьому і власне трактування її історії – то як «східних окраїн Речі Посполитої», то «Північно-Західного краю». Фактично «західнорусизм» є рудиментом колоніальної політики щодо Білорусі.

Незважаючи на несприятливі умови для розвитку національної історіографії, у Білорусі чітко продовжує функціонувати й альтернативний офіційній парадигмі напрям історичних студій. Йдеться про численні публікації О. Трусова [30; 31], В. Деружинського [14; 11; 13; 12], М. Голденкова [9; 8] та інших [29; 18; 26]. Форпостами білоруських науковців стали інтернет-видання «Наша нива», «Секретні розслідування: аналітична газета», «Діди» тощо.

В. Деружинський у передмові до книги «Таємниці білоруської історії» зазначає, що «взятися за цю книгу мене спонукало загальне незнання білорусами своєї власної історії, що є величезною перешкодою для торжества національної самосвідомості. Саме з цієї причини Білорусь сьогодні – єдина країна на території колишнього СРСР, де відкинуті свої історичні національні символи... В уявленнях більшості громадян Білорусі наша країна є «фантомом», позбавленим свого минулого. Адаже за радянських часів повсюдно в людей вбивали вигадку про те, що Білорусь «народилася в СРСР» і «до вступу в СРСР ніякої своєї історії не мала» [31].

До слова, у жовтні 2016 р. відбулася презентація нової монографії О. Трусова «Гісторыя сярэднявечнай Еўропы V–XV ст.» [1], яка одразу ж викликала суспільний резонанс у Росії. Її обговорення (а точніше – нищівна критика та наклеп) відбулося вже у листопаді в ефірі російського «Першого каналу» в ток-шоу «Час покаже» під назвою «Сусіди». Росіян обурило думка дослід-

ника про те, що білоруси як нація з'явилися на 200 років раніше росіян. Тема обговорення передбачувано звелася до питання, чи не намагаються автори таких підручників (ведучий А. Шейнін називав їх «фріками») розірвати братерські відносини між Росією і Білоруссю [25].

Таким чином, після розпаду СРСР у незалежній Білорусі окреслилися дві історичні школи. Одна складається з національних істориків, котрі намагаються відстояти у своїх дослідженнях і оцінках інтереси суверенної Білорусі. Інша частина – історики, які продовжують слідувати білорусофобським установкам царської Росії і СРСР.

Прикметно, що після розгортання українсько-російської війни у білоруському суспільстві відбувається поступове повернення до етноцентризму власної історії. Фактично йдеться про нові загрози для Білорусі та новий курс О. Лукашенка. Зокрема, на порядок денний вийшла проблема конструювання білоруської ідентичності з невідмінною увагою до мови та білоруської символіки як прояв боротьби з «руським миром»; перезавантаження відносин з ЄС; ухвалення нової Воєнної доктрини; перетворення Мінська у східноєвропейський центр міжнародної дипломатії.

Усе це може свідчити про те, що О. Лукашенко справді серйозно сприйняв загрозу білоруському суверенітету і намагається використати усі можливості для маневру, щоб вискочити із глухого кута, в який сам себе і завів, перетворюючи Росію у гаранта своєї влади [2].

Так, у грудні 2016 р. Міністерство інформації Білорусі закликала російську владу розібратися з тим, що деякі ЗМІ ставлять під сумнів суверенітет республіки. Про це заявила міністр інформації країни Л. Ананіч: «Аналіз інформаційного простору виявив, що останнім часом почастишали факти появи у низці ЗМІ та інтернет-ресурсів матеріалів тенденційного, а часом і відверто деструктивного характеру щодо Білорусі, державної влади нашої країни, білоруського народу». У деяких російських ЗМІ, за її словами, ставиться під сумнів суверенітет Білорусі, містяться образливі висловлювання про білорусів, їх історію, мову і культуру, а політика глави держави подається упереджено. Також постійно обговорюються теми «погляду Білорусі на Захід» і «антиросійської політики білоруської влади». [7].

Розглянувши білоруський історіографічний дискурс, варто коротко охарактеризувати особливості сприйняття та інтерпретації білоруської національної історії у синтетично-узагальнюючих працях українських істориків. Загалом сучасну

українську історіографію характеризує поступове зростання уваги до історії культури Білорусі.

Продуктивним є узгодження української «частки історичної спадщини» Великого князівства Литовського. Потреба цього виникла у результаті формування наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. нової білоруської історичної концепції цієї держави (фактично йшлося про відновлення у нових умовах попередніх конструктивів) [22, с. 66]. Її сутність полягає у визначенні початкового білоруського характеру ВКЛ, яке виникло на білоруських землях шляхом «покликання» литовського князя Міндовга на княжіння. Тим самим було зруйновано традиційну схему радянської історіографії, яка, до речі, є досить популярною і донині у колах українських істориків-литуаністів.

Потрібно зазначити, що останнім часом в Україні значно зросла кількість публікацій з литуаністичної проблематики. Зокрема, в 2009 р. вийшов перший том спеціалізованого видання «Ukraine – Lithuanica» – студії з історії Великого князівства Литовського за редакцією М. Котляра. Зростає і коло литуаністів (Ф. Шабульдо, О. Русинова, Н. Яковенко, П. Сас, А. Балануца, А. Гурбик, Н. Білоус, Б. Черкас, Н. Старченко та ін.). Однак варто зазначити, що переважно українська литуаністика зосереджується на вивченні різних аспектів розвитку України у складі ВКЛ [22, с. 67].

Іншим напрямом історичних досліджень є події Національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького на білоруських теренах. Тут варто відзначити публікації В. Горобця [10] та В. Степанкова [28], де автори подають власні інтерпретації воєнних та соціально-політичних подій.

Значна увага сучасними українськими істориками приділяється аналізу розвитку українського та білоруського національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. До цієї проблеми звернувся О. Реєнт, який виокремлює як спільні, так і відмінні риси цих рухів. Так, до спільних рис дослідник відносить початково низький рівень партикулярної національної свідомості широких верств білоруської та української етнічних мас; руйнування обома рухами офіційної державотворчої концепції Російської імперії про «триєдиний руский народ»; великий вплив на обидва рухи, особливо на початковому етапі, польського національного руху, який правив за модель, яку намагалися наслідувати [24, с. 167]. До відмінних О. Реєнт зараховує історичну пам'ять українського народу з його недавніми козаччиною, Гетьманщиною та гайдамаччиною,

що слугувала важливим фактором розвитку національного партикуляризму, тоді як білоруси через історичні обставини практично були позбавлені такого потужного підґрунтя для національного відродження; відсутність у білоруських губерніях університетів як центрів підготовки кадрів національної інтелігенції, тоді як на теренах українських губерній їх діяло три, і попри свій офіційний російський характер вони були осередками, навколо яких (особливо двох перших) групувалася українофільська інтелігенція; на відміну від білорусів, які обмежилися косметичною правкою старого етноніму, українському рухові довелося пройти значно важчий і болючіший шлях зміни старого етноніму і довгого засвоєння нового в різних етнографічних землях українського народу; перебування всієї етнографічної території білоруського народу в межах однієї – Російської – імперії, тоді як українські етнографічні землі перебували у складі двох імперій, що довгий час ускладнювало процес національної консолідації українців; проте з кінця XIX ст. саме наявність австро-угорських Галичини та Буковини з очевидними національними досягненнями там місцевих українців за значно м'якшого, ніж у Російській імперії, політичного режиму та ліберальної національної політики перетворилася на вагомий важіль впливу на українців підросійських і важливий фактор стимуляції національного руху, відсутність же у білорусів своєї «Галичини» суттєво послаблювала на межі XIX – XX ст. білоруський національний рух; на відміну від білорусів, які перебували на периферії політичних інтересів великих європейських держав, українці на межі століть вже стали одним із об'єктів, а почасти – і суб'єктом закулісної міжнародної політики імперій Австро-Угорської та Німецької, що також опосередковано сприяло справі українського національного відродження [24, с. 168].

Зрештою він робить досить важливий висновок, що український національний рух, який становив реальну загрозу цілісності східнослов'янського ядра Російської імперії, «приймав на себе головний тягар обмежень та репресивної політики з боку останньої, чим значною мірою відволік увагу від руху білоруського, який, залишаючись у затінку, мав більш сприятливі умови для свого

поступального розвитку». Крім того, саме український, а не польський рух, як типологічно близький, слугував моделлю для білоруського національного руху [24, с. 168].

Останнім часом з'явилися дослідження, які стосуються різних аспектів життя білоруського суспільства в умовах незалежної держави. У контексті нашого дослідження варто назвати публікацію О. Валіон «Пріоритетні напрями соціальної політики в Республіці Білорусь упродовж 2006–2010 рр.» [6]. Основну увагу авторки звернено на державну політику в напрямі зростання грошових доходів населення, вдосконалення системи оплати праці, зменшення безробіття, розширення системи соціального захисту в досліджуваній час. На нашу думку, низка статей О. Валіон, присвячена соціально-економічному розвитку Білорусі, визначає сучасну рецепцію українцями сусідньої держави.

Потрібно вказати і на багаторічне дослідження історії Білорусі у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, зумовлене тісною співпрацею черкаських науковців та істориків Гродненського державного університету імені Янки Купали. Так, у 2015 р. вийшла колективна монографія «Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців» [22].

Таким чином, білорусознавство сучасної української історіографії перебуває на початковій стадії, проте має безсумнівні успіхи. Зважаючи на позитивні тенденції у питанні відродження національної історії, які спостерігаються останнім часом у Білорусі, варто наголосити на необхідності посилення наукового діалогу українських та білоруських істориків.

Отже, автором охарактеризовано образ Білорусі, що відображений у суспільній свідомості українців, за допомогою аналізу шкільних підручників та науково-історичної літератури як найважливіших сфер рецепції. З'ясовано, що у програмах з історії для загальноосвітніх закладів Білорусь фактично ігнорується. Рівень вивчення історії країни-сусіда сучасною українською історіографією залишається недостатнім, і такий стан речей є незадовільним для формування добросусідських партнерських відносин між Україною та Білоруссю.

Список літератури:

1. Алег Трусаў выдаў «Гісторыю сярэднявечнай Еўропы» – гутарка [Електронний ресурс] // Наша ніва. – Режим доступу: <http://nn.by/?c=ar&i=178832>.
2. Бетлій О. Україна-Білорусь: чи можлива співпраця в обхід РФ [Електронний ресурс] / О. Бетлій // Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/06/13/7050503/>.

3. Білоруси намагаються зберегти свою мову й культуру в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadyany-ukrayiny/bilorusy-namagayutsya-zberegty-svoyu-movu-y-kulturu-v-ukrayini>.
4. Білорусь – Україна Спільна операційна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eartc.eu/struct_file.php?id_pr=70.
5. Білорусь уже мілітаризована Росією – Шушкевич, який підтримує Україну [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28153033.html>.
6. Валіон О. Пріоритетні напрямки соціальної політики в Республіці Білорусь упродовж 2006–2010 рр. [Електронний ресурс] / О. Валіон // Україна-Європа-Світ : Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2013. – Вип. 11. – С. 150–160.
7. Влада Білорусі звинуватила російські ЗМІ в образі суверенітету республіки [Електронний ресурс] // Hromadske beta. – Режим доступу: <http://hromadske.ua/posts/vlada-bilorusi-zvynuvatyla-rosiiski-zmi-v-obrazi-suverenitetu-respubliky>.
8. Голденков М. Кем были кривичи? [Електронний ресурс] / М. Голденков // «Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2007. – № 8. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/7-2007/kem-byli-krivichi>.
9. Голденков М. Литвины на Куликовом поле [Електронний ресурс] / М. Голденков // Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2015. – № 13. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/34-2015/litviny-na-kulikovom-pole>.
10. Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659) / В.М. Горобець. – К. : Інститут історії України, 1998. – 100 с.
11. Деружинский В. Мифы и правда о языке предков [Електронний ресурс] / В. Деружинский // Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2010. – № 23. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/10-2010/mify-i-pravda-o-yazyke-predkov>.
12. Деружинский В. Невры – предки беларусов [Електронний ресурс] / В. Деружинский // «Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2016. – № 3. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/36-2016/nevry-predki-belarusov>.
13. Деружинский В. Средняя Литва – альтернатива БССР [Електронний ресурс] / В. Деружинский // «Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2011. – № 1. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/11-2011/srednyaya-litva-alternativa-bssr>.
14. Деружинский В. Тайны белоруской истории / В. Деружинский. – Минск : ФУАинформ, 2010. – 560 с.
15. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 855–862.
16. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.
17. Інформація про закордонних українців і громадські організації українців Білорусі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/ukrainians-in-by>.
18. Міхалюк Д. Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / Д. Міхалюк ; пераклад з польскай мовы А. Пілецкі. – Смаленск : Інбелкульт, 2015. – 496 с.
19. «М'яка сила» України в Білорусі [Електронний ресурс] // Главком. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/publications/115706-«m-jaka-sila»-ukrajini-v-bilorusi.html>.
20. Навчальні програми [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>.
21. Насевич В. Беларусы: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя / В. Насевич. – Смаленск : Інбелкульт, 2015. – 526 с.
22. Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців : колективна монографія / керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 200 с.
23. Про стан торговельно-економічного співробітництва України з Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://belarus.mfa.gov.ua/ua/ukraine-by/ukrainians-in-by>.
24. Реснт О. Українсько-білоруські взаємини у ХІХ – на початку ХХ ст.: період становлення / О. Реснт // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 161–169.
25. Российский Первый канал посвятил ток-шоу учебнику истории Трусова [Електронний ресурс] // Хартія '97. – Режим доступу: <https://charter97.org/ru/news/2016/11/24/232236/>.
26. Русин – это вовсе не «русский» [Електронний ресурс] // «Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2015. – № 6. – Режим доступу: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/34-2015/rusin-eto-vovse-ne-russkij>.
27. Сагановіч Г. Нова концепція вжитку старих ворогів. Ч. 1 [Електронний ресурс] // Критиканы. – Режим доступу: <http://kritiki.net/2005/12/01/nova-koncepciya-vzhitku-starix-vorogiv-chastina-1>.

28. Степанков В. Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) // *Ukraina lithuanica*. – Київ, 2013. – Т. II. – С. 153–161.
29. Тимошенко В. Битва на Синей Воде. Новый взгляд на историю сражения [Электронный ресурс] / В. Тимошенко // «Аналитическая газета «Секретные исследования». – 2010. – № 5. – Режим доступа: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/10-2010/bitva-na-sinej-vode>.
30. Трусаў А. Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах / А. Трусаў. – Мінськ : Кнігазбор, 2009. – 152 с.
31. Трусев О. А. Средняя Литва / О. Трусев // *Деда*. – 2009. – Вып. 2. – С. 110–115.
32. Червоненко В. Після СРСР: як вивчають історію в пострадянських країнах? [Електронний ресурс] // *ВВС Україна*. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/11/131105_history_post_ussr_textbooks.
33. Шевченко Н. В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії / Н. В. Шевченко // *Український історичний журнал*. – 1997. – № 2. – С. 55–67.

ИСТОРИЧЕСКАЯ И СОВРЕМЕННАЯ РЕЦЕПЦИЯ БЕЛАРУСИ ГЛАЗАМИ УКРАИНЦЕВ

В статье охарактеризован образ Беларуси, запечатленный в общественном сознании украинцев, с помощью анализа школьных учебников и научно-исторической литературы как важнейших сфер рецепции. Установлено, что в программах по истории для общеобразовательных учреждений Беларуси фактически игнорируется. Уровень изучения истории страны-соседа в современной украинской историографии остается недостаточным.

Ключевые слова: Беларусь, Украина, рецепции, школьные учебники, научно-историческая литература, историография.

HISTORICAL AND MODERN RECEPTION OF BELARUS BY THE EYES OF UKRAINIANS

The article analyzes the image of Belarus, displayed in public minds of Ukrainian people, by analyzing school textbooks, scientific and historical literature as the most important areas of reception. It is concluded that Belarus is virtually neglected in the programs of history for secondary schools. The level of studying the history of neighboring country in the modern Ukrainian historiography is insufficient.

Key words: Belarus, Ukraine, reception, school books, scientific and historic literature, historiography.

Ховрич С.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

БРЕЖНЄВСЬКА ЕПОХА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОСТАНОВИ ЦК КПРС ВІД 21 ТРАВНЯ 1980 Р.

У статті досліджені характерні риси радянської епохи «застою» (наприклад, у суспільно-політичній сфері – формалізм, популізм, демагогія, засилля ідеологічних установок) у контексті травневої постанови ЦК КПРС 1980 р., а також визначені негативні тенденції (спад виробництва, низька продуктивність праці тощо), що мали місце в економіці в останні роки правління Леоніда Брежнєва (1964–1982). Автор довів, що головною причиною появи постанови «Про стан...» було невиконання відповідною установою завдань десятого п'ятирічного плану (1976–1980). Партиїно-державне керівництво вдалося до голосливої критики, яка, як стверджується у статті, виявилася безрезультатною. Водночас, як вважає автор, ставилася мета децю активізувати діяльність бюрократичного апарату, мобілізувати всі наявні сили щодо наведення порядку всередині партії і чиновництва. Але подібні дії не мали успіху.

Ключові слова: економіка, постанова, олігархія, бюрократія, тоталітаризм, СРСР, ідеологія, корупція, криза.

Епоха «застою» в історії СРСР посідає одне із чільних місць. У громадян-очевидців зафіксувалося двояке її сприйняття на рівні «було добре» – «суцільний дефіцит». Навіть ґрунтовні дослідження науковців не до кінця зруйнували стереотипи, сформовані принаймні у 70-х рр. ХХ ст. Як відомо, соціально-економічна, політична та ідеологічна кризи поклали край існуванню псевдосоціалістичної імперії Сталіна – Брежнєва (назву взято із статті Ю.М. Щербака «Самостійна, суверенна» [26]). Виробники були неспроможні виконати завдання, які поставила перед ними номенклатура. Ще в 1973 р., за свідченням радянського історика і партійного діяча Анатолія Черняєва (1921–2017), заступник голови урядового органу СРСР, який контролював виконання планів і розподіл виробленого, та окремі секретарі ЦК «добре розуміють, що справа у повсюдному і загальному невиконанні планів» [22]. Відчуваючи наближення краху держави-гіганта, партеліта опинилася спочатку в стані паніки, потім – шоку, що врешті-решт привело до паралічу її діяльності. За таких умов радянське керівництво, вкотре рятуючи свій престиж, вдалося до театральних жестів. Так, за звичним сценарієм в країні час від часу влаштовували показові кампанії «праведних гонінь». Аналіз доби «розвинутого соціалізму», переконані, дасть змогу зрозуміти причини живучості

окремих радянських міфів у сучасних умовах і виробити дієвий механізм протидії їм.

Праці радянських дослідників досить тенденційні (П. Ігнатовський, Г. Козлов, Б. Сухарєвський та інші). Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. стартувала нова хвиля праць критичного підходу в оцінці періоду «розвинутого соціалізму». Вагомий внесок у дослідження цієї теми зробили такі вчені, як В. Баран, В. Даниленко, В. Тіхонов, В. Попов, Н. Лаас і т. д. Нами опрацьовані окремі опубліковані документи, а також свідчення очевидців (наприклад, А. Черняєва) названої доби. Звичайно, постанови, промови посадовців та інші подібні документи того часу варто критично оцінювати, оскільки вони були важливим елементом пропаганди керівництва СРСР.

Мета статті – дослідити характерні риси радянської епохи «застою» в контексті травневої постанови ЦК КПРС 1980 р., визначити негативні тенденції, що мали місце в економіці в останні роки правління Леоніда Брежнєва (1964–1982).

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі набирала обертові економічна криза, яку так і не вдалося подолати тодішній владі. Брежнєвська олігархія, як писав відомий публіцист-антикомуніст, уродженець України Віктор Суворов (В. Резун), «загрузла в розкоші і корупції, загнавши країну в економічний глухий

кут» [23, с. 11]. Неохоче партійна бюрократія відмовлялася від користування пільгами, несправедливо їй наданими за рахунок переважної більшості населення. Особливо це проявилось в роки Перебудови. З цього приводу цікавим є зміст одного з опублікованих документів. Секретар парт-торганоїзації апарату ЦК КПРС К. Могильниченко з глибокою стурбованістю повідомляв, що «у частини відповідальних працівників все ж наростає занепокоєння за свою особисту долю. У зв'язку з майбутньою реорганізацією апарату у працівників виникають питання і соціально-побутового плану. <...> Переконливо просимо Вас надати необхідну допомогу і підтримку у вирішенні цих питань» (К. Могильниченко – М. Горбачову, 29 вересня 1988 р.) [14, с. 159–160]. Проте навіть і в час «великих смут» кінця ХХ століття партеліта могла сподіватися на щедрість за вірну службу партії: «Прошу врахувати міркування т. Могильниченка, – зазначив тодішній очільник радянської імперії, – у вирішенні питання» [14, с. 159]. Бо апарат є апарат. Адже відомо, що у комуністів завжди було особливе ставлення до останнього.

Аби врятувати ціле в особі Системи, невдачі, поразки партійна верхівка впевнено перекладала на плечі окремих осіб і відомства. Ось чому вряди-годи гриміли звинувачення щодо некомпетентності, подеколи халатності низки чиновників і структур. Як відомо, це робилося заради створення серед широкої громадськості помилкового враження: мовляв, брежнєвське керівництво абсолютно не постаріло, воно не може деградувати у зв'язку із «силою» марксистсько-ленінської ідеології. Отже, державно-партійний олімп переконував самого себе, а також численну багатонаціональну спільноту у тому, що у нього ще досить сил та енергії, щоб правити Союзом. Та події наочно доводили інше: процеси всередині держави стали практично некерованими. На нашу думку, за нових умов, що тоді склалися, методи роботи, звичне мислення значної частини чиновництва вже застаріли, були вкрай неефективними, а інколи й шкідливими. Саме життя вимагало кардинальних змін, а до них якраз і не були готові «верхи». Невипадково наприкінці 1980-х рр. радянський історик В. Глотов констатував: «Коли вже в 70-ті роки життя владно зажадало поглиблення реформ, керівництво партії і країни виявилось як у теоретичному, так і в практичному плані не підготовленим для цього» [3, с. 464]. Справді, у середині 1970-х рр. навіть очільник СРСР відмовився від рутинної роботи, переклавши її на підлеглих [1, с. 315].

У цьому контексті цікавими є останні роки правління Леоніда Брежнєва. Нині вже відомо, що на той час генсек державою фактично не правив. «Брежнєв, – написав у своїх спогадах помічник Костянтина Черненка (1984–1985) Віктор Прібітков, – не міг кроку ступити без своїх помічників. Вони брали участь у всіх переговорах, численними свитами моталися з ним по закордонних вояжах і дійшли до того, що перестали виконувати деякі свої основні обов'язки» [19, с. 49]. Підтверджує сказане інший очевидець: «З кожним новим роком довгого правління Генерального [Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва. – С.Х.] все відчутніше виявлялося всесилля апарату. Багатьом стало зрозуміло, що Брежнєв, особливо в останні роки, повністю у владі свого найближчого оточення, підпорядкований його волі. <...> Комусь було потрібно якомога довше зберегти цю людину на високому посту» [1, с. 315]. Як пізніше і К. Черненка [19, с. 57].

Авантюристи, пройдисвіти, користуючись немічністю вождя, оволоділи державним кермом, заганняючи народ і цілу імперію у глухий кут. Недаремно один популярний російський публіцист назвав найближче оточення Генерального секретаря мафією [24, с. 273]. Можливо, автор книги «Последние хозяева Кремля» і мав рацію.

У той порівняно стабільний час СРСР почав відчувати труднощі з енергоносіями. Настійні заклики зі збереження різних видів палива засвідчили факт назрівання паливної кризи загальносоюзного рівня. І це незважаючи на прибуток, отриманий у результаті загальновідомої нафтової кризи 1970-х рр. на Заході [10, с. 123–124]. Але невдалий розподіл матеріальних благ, а також утримання численних бюрократичних установ привели до значних фінансових втрат, котрі з кожним роком неухильно зростали. Так, постанова ЦК КПРС від 25 березня 1980 р. [16] опосередковано підтвердила нездатність влади подолати кризу енергоносіїв. Окремі зауваження, висловлена критика діяльності деяких міністерств залишилися порожнім відзвуком в океані прорахунків уряду загалом (хоча про це прямо не було сказано).

За таких обставин командно-адміністративна система імітує спробу навести порядок у чиновницькому середовищі. Показова критика роботи окремо взятого відомства мала «виховний» підтекст; водночас розправа повинна була продемонструвати міць «Найголовнішого». Однак, думаємо, цей акт швидше показав слабкість апарату, його недієздатність. Більше того – виявив кризу

тоталітарної влади. Іншими словами, всі її гасла – порожній дзвін у «морі» профанації.

Народне господарство СРСР продовжувало деградувати. Перші симптоми кризи були тривожними. У 1977 р. виступ голови Держплану СРСР Миколи Байбакова (1911–2008) на пленумі ЦК справив негативне враження на очевидців: «Такої тривоги і жорсткості в оцінці економічного стану я не пам'ятаю в його [Байбакова М.К. – С.Х.] виступах. Становище погане. Гірше, ніж можна було припустити, і ніж раніше» [22]. Непродуктивність же дорогого сільськогосподарського виробництва стала наочним фактом [8, с. 205]. Не вирішувалися старі проблеми, а за нові навіть і не бралися. Урядові структури, відповідальні за сільське господарство, перебували в очікуванні дестабілізації. Адже, приміром, із середини 1970-х рр. якісне і недороге м'ясо та ще й без черги стало майже недосяжним для пересічних громадян [11, с. 176].

Сподівання на успішне виконання завдань п'ятирічки не виправдалися. Як наслідок, офіційна агітація вдалася у своїй практиці до широкого застосування популістських заяв. Стурбовані представники управлінських структур прикрилися вміло підібраними фразами, призначеними для одурманення народу, аби приховати від нього недолугість економічної політики. На замовлення номенклатури пропагандисти з натхненням підбадьорювали виснажене багаторічним ентузіазмом населення, підштовхуючи його на нові трудові звитяги. З вуст оптимістично налаштованих агітаторів бажане видавалося за дійсність: «Наша країна вступила в п'ятий, завершальний рік п'ятирічки. Справи і помисли трудівників села спрямовані на те, щоб із честю виконати поточні плани і завдання, створити хороший заділ на майбутнє» [6]. Незважаючи на проведену пропагандистську роботу, 1980 рік, як і попередні роки, не став переломним, оскільки економічні закони диктували свої реалії.

Невирішеність справ на селі і турбувала, і дратувала органи влади. Так, 16 квітня 1980 р. ЦК приймає постанову, де висловлено обурення станом речей у сільській місцевості [15]. Варто звернути увагу, що не до кінця відвертий у розглядуваному питанні партфункціонер Михайло Горбачов опублікував статтю «Актуальні питання сільського господарства та його ефективності» [4]. Більшу частину праці присвячено безмірному вихвалянню соціалістичного способу господарювання. М. Горбачов писав: «Прогресивність і життєва сила соціалістичної системи сільського госпо-

дарства переконливо підтверджені усім процесом розвитку радянського господарства» [4, с. 262]. І мимовільно торкнувся (згадав аж наприкінці), за його визначенням, деяких недоліків. «У деяких колгоспах і радгоспах, – із розчаруванням писав майбутній ідеолог «Перебудови», – знизилася рентабельність виробництва, збільшилися збитки» [4, с. 276]. На наш погляд, це були не поодинокі недовладності, а яскраве свідчення краху ідеї (чи-то міфу) прогресивності колгоспної системи. Хоча не забуваймо про те, в які часи жили ці постаті, і пробачимо їм нещирість, адже за тодішнім загальноприйнятим етикетом потрібно було критикувати вихваляючи або вихвалити критикуючи. Тож недивним виглядало співіснування таких документів, як постанова ЦК від 16 квітня 1980 р. і стаття «Актуальні питання...».

Недоліки колективно-радянського господарства помічали й іноземні економісти. Скажімо, провідний німецький фінансист Фрідріх Вільгельм Крістіанс (1922–2004) також наголошував на проблемах радянського уряду у сільськогосподарській сфері виробництва. «Особливо багато клопоту Радянському Союзу, як відомо, – підкреслював Ф.В. Крістіанс, – додає сільське господарство» [10, с. 125]. Об'єктивний погляд незалежного експерта, переконані, особливо цінний у таких питаннях. Щоправда, і Л. Брежнев не міг не усвідомлювати усю важливість другої провідної галузі народного господарства у житті країни.

Збої у діяльності уряду стали настільки звичним явищем, що навіть партолімп змушений був якось реагувати [22]. Варто зазначити, що приховати застійні моменти у діяльності союзної апаратної машини уже не уявлялося можливим.

До важливих подій досліджуваного періоду доцільно віднести 110-ту річницю з дня народження першого радянського диктатора Володимира Леніна (1870–1924) та завершальний етап п'ятирічного плану (1976–1980). Йшла підготовча робота щодо прийняття нового плану. Керівники підрозділів дуже серйозно ставилися до звітування, тим паче що на той момент загальний звіт роботи системи перебував під контролем керівництва. Тому необхідно було всіх і кожного окремо підганяти, змушувати виконувати і перевиконувати виробничий план. Так, постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. закликала «ставити і розв'язувати назрілі проблеми нашого розвитку...» [21, с. 400]. На хвилину зупинимось на останньому реченні. Спробуємо віднайти у цих рядках розумне зерно. Під «розв'язуванням проблем» малося на увазі таке: шукаючи і знаходячи

правильні шляхи, сміливо долати будь-які перешкоди і, не зупиняючись перед труднощами, йти вперед і вперед. Бо виробничий процес не має права зупинитися, його розвиток повинен бути безперервним, щоб жило суспільство і процвітала держава. Справді, істина відома, але, знаючи її, не кожне суспільство вдало для себе розв'язує складні проблеми.

Потім у постанові ЦК від 13 грудня 1979 р. завдання конкретизуються: «Сприяти мобілізації зусиль на виконання плану 1980 року, створення доброї основи для успішного старту одинадцятої п'ятирічки» [21, с. 400]. Уже в травні 1980 р. став очевидним провал виконання згаданого плану, оскільки традиційно домінували інтереси важкої промисловості. Натомість із високої трибуни XXVI з'їзду КПРС (23 лютого – 3 березня 1981 р.) мали «обов'язково» пролунати бездоганні цифри – показники випуску продукції. Із щоденникових записів працівника апарату ЦК А. Черняєва випливає: «26-й з'їзд КПРС. Вже немає ні проблем, ні критики. Нікого не турбує, як представити невиконання планів, які ідеї розвитку запропонувати» [22].

21 травня 1980 р. ЦК КПРС схвалює постанову «Про стан контролю і перевірки виконання у Міністерстві нафтопереробної та нафтохімічної промисловості СРСР». Її надрукували зі скороченнями через рік у збірнику партійно-урядових документів [20].

У постанові «Про стан...» на початку коротко виділені позитивні сторони діяльності міністерства нафтопереробної і нафтохімічної промисловості (очолював його із 1965 по 1985 р. Віктор Федоров). А приблизно 70 відсотків змісту цього документа присвячено його критиці. Причому у своїй критиці цекісти не завжди досить послідовні та об'єктивні; раз у раз з'являються не зовсім продумані висновки. Їм бракує системності, проте простежується лінія що б там не було засудити міністра і його підлеглих. Члени ЦК не зважали на власні вади, схожі на ті, котрі вони виділили у своїх колег. Загалом уся система потерпала від хвороб, які сміливо викривали у певний момент. Думаємо, щоб дійти відповідних умовиводів, мабуть, не обов'язково було перевіряти діяльність інших, варто лише б оцінити власну. Складається враження, ніби ЦК бажав дистанціюватися від прорахунків інших: мовляв, вони тут ні при чому. Раз критикуємо, значить, не допускаємо подібних помилок; ЦК, так би мовити, вище цього. Напускаючи бездоганність репутації колективного органу з часом легко спростувалася.

Щоб надати значущості постанові «Про стан...», високе зібрання комуністів за традицією навело цитату із промови генсека, де акцент зроблений на кадровій політиці [20, с. 338]. Цитата із промови вождя – своєрідна преамбула, за якою йде поетапна критика міністерства нафтопереробної та нафтохімічної промисловості. «Щирі» моралісти вбачали найбільший гріх, скоєний міністерством, у невирішені організаційних моментів.

Паперотворчість – характерна риса брежнєвської епохи. По-суті, звинувачення ЦК у зловживанні паперотворчістю стосувалося всієї гігантської бюрократичної машини. Рішення уряду, на переконання цекістів, гальмувалися саме через паперову тяганину [20, с. 338].

Автори постанови стурбовано зазначили: «На шкоду конкретній справі працівники міністерства... багато часу витрачають на підготовку численних документів... При цьому багато з них [документів. – С.Х.] мають загальний характер...» [20, с. 338]. Міністерство, стверджувалося в розглядуваному документі, ставило перед виробниками завдання з абстрактними формулюваннями. Іншими словами, чиновники штампували один за одним «опус», не надто переймаючись про наслідки. Та й хіба ж тоді одні вони займалися ганебною практикою?! Навіть профспілки не уникнули цього. «У 40–80-ті роки, – цілком слушно зауважив дослідник А. Кондрацький, – профспілки України (головним чином, на папері), копіюючи партійні органи, займаються всім» [9, с. 155].

На наш погляд, неоднозначним виглядає цекістське трактування найболючішої проблеми радянської системи – планування на виробництві. Як відомо, стрижнем централізовано керованої економіки є виробничий план. Згідно з ухваленим планом урядові структури вказували кожному підприємству, скільки і що виробляти. Заводи і фабрики чітко цього дотримувалися.

У зазначеному партійному документі говорилося, що «завдання нерідко спускаються на місця із запізненням, без всебічної проробки... погано пов'язуються з ресурсами і можливостями підприємств, що наперед прирікає їх на невиконання» [20, с. 338]. І ось тут вони неначе обпеклися. Справді, виробники не можуть виконати план, оскільки він нереальний. Принаймні цифри вигадував не один міністр В. Федоров (1912–1990). Генеральний план спускався «зверху». Не хто інший, як Леонід Ілліч із подачі своїх помічників встановлював планку, котру мало досягти соціа-

лістичне виробництво. І «верхи» не надто турбувало, яким чином завдання буде виконане.

Вочевидь, збагнули й автори постанови «Про стан...» всю серйозність звинувачення; можна сказати, «вчасно» опам'яталися, бо наступною фразою майже перекреслили сказане перед тим: «Набуло великого поширення коригування планів у бік зменшення» [20, с. 338]. От де, ймовірно, справжня причина того, що перший міністр названого міністерства В. Федоров потрапив у немилість. Ні, не паперотворчість і не абстрактні рішення міністерства схвилювало, ба навіть розгнівало брежнєвсько-черненське керівництво, а передусім – намагання наблизити встановлені показники до реальних (тобто виконуваних) меж, дещо послабити тиск на підвідомчі підприємства. Хоча, мабуть, все-таки всезагальна апатія, лінь гальмували спуск директив зверху донизу. Події пускалися відповідальними працівниками на «самотік».

Напевно, функціонери забули старі грішки соціалістичних виробничих відносин, якщо навіть у роки доленосних реформ партпрацівники уперто продовжували захищати командно-адміністративну систему. Скажімо, перший секретар Московського обкому КПРС Василь Конотоп (1965–1985) доводив таке: «Мені видається, що ми не виправдано рано ховаємо планову систему, не удосконалюючи її... передчасно ховаємо... кадрову політику, покладаючись на міфічне добровільне народовладдя без належної дисципліни і суворого порядку» [7, с. 158]. Натомість затаврував «суворий порядок» у своєму виступі на 55 конгресі Міжнародного ПЕН (1990 р., Португалія) перший президент Українського ПЕН, письменник-шістдесятник, кінорежисер Микола Вінграновський (1936–2004): «Зовсім іще донедавна, у так звані застійні часи, скільки було репресовано молодих інакодумаючих талантів...» [2]. Не підозрюючи того, В. Конотоп назвав кілька чинників (напрямів політики), котрі стали причинами розвалу сталінсько-брежнєвської системи.

Це було трохи пізніше. А у 1980 р. так питання не стояло. Ініціатори схвалення постанови «Про стан...» з осудом сприйняли дещо «ліберальну» політику цього міністерства щодо підприємств. Виясняється, вада урядової структури у тому, що остання не повною мірою використала каральні функції у вибиванні високих показників. «Нерідкі випадки, – наголошували апологети, – коли замість вжиття рішучих заходів для подолання відставання у виконанні постанов керівники міністерства, його колегія видають повторні

накази, а з винуватців у зриві встановлених завдань належним чином не питають» [20, с. 338]. Інша справа, якби керівники важливого органу показово наказували «запеклих» винуватців у невиконанні плану. Наприклад, так, як це зробили цекісти. І нехай інші відомства начуваються: їх чекає те саме, якщо вони не витиснуть із товаровиробників усі «соки». Суть же планового устрою економіки висловлена у запропонованому комуністами правилі: «Виявляти більше вимогливості...» [20, с. 340]. Вимогливість, звісно, стосувалася нижчих ланок, а не верховних апаратників. У контексті сказаного є цікавою заувага одного з видатних українських істориків західної діаспори, професора Державного Університету в Акроні (США, штат Огайо) Теодора Мацьківа (1918–2011): «Згідно з комуністичною доктриною кожну економічну невдачу пояснюється тільки тим, що виконавці не хотіли виконати наміченого плану» [12, с. 251]. І далі: «Керівництво тоталітарної влади ніколи не шукало причин своїх невдач у хибних принципах ідеології...» [12, с. 251].

Отже, основна причина ухвали грізної постанови ЦК КПРС полягала у відставанні галузі «від завдань, встановлених п'ятирічним планом» [20, с. 338]. Звідси найбільше упущення у роботі міністерства нафтопереробної та нафтохімічної промисловості, за що й одержало догану, – це «допущене серйозне відставання у виконанні завдань п'ятирічки...» [20, с. 340].

Застосування подвійних стандартів у проведенні політики правлячої еліти проявилось на пленумі ЦК КПРС від 16 листопада 1981 р. Очільник держави, виступаючи перед делегатами, покривив перед ними душею (лицемірити серед однодумців стало звичним явищем): «Говорячи про план на 1982-й, Л. Брежнєв зазначив, що темпи зростання в ньому... помірні. Схвалюючи план, ми строго виходили з реальних можливостей» [18, с. 584]. І тут же настрахав: «Строго ми будемо вимагати його [вищезгаданий план. – С.Х.] безумовного виконання» [18, с. 584]. «Хитромудра», якоюсь мірою підступна, позбавлена всілякої щирості політика тодішнього правителя активно наслідувалася на місцях. Під цим кутом зору і варто розглядати постанову ЦК від 21 травня 1980 р.

З метою остаточно затаврувати працівників державної установи високе зібрання делегатів наводить факт, який давно став традиційним для радянської економіки. «Систематично зриваються, – повідомляли творці постанови «Про стан...», – завдання зі створення і впровадження нової техніки та освоєння нових видів продукції»

[20, с. 338]. Але ж до цього стверджувалося протилежне: «Міністерство проводить значну роботу з розвитку виробництва на базі сучасних досягнень науки і техніки» [20, с. 337]. Ми маємо наочний приклад неприхованої демагогії з боку ЦК.

Суб'єктивна критика виявилася ще в одному відвертому протиріччі. З гордістю, без зайвого сорому, проголошувалося: «Понад третина всієї продукції випускається з державним Знаком якості» [20, с. 337]. А в іншому місці: «Не ведеться належна боротьба за підвищення якості виробів, що стримує технічний прогрес...» [20, с. 339]. Так що ж насправді відбувалося у промисловості: прогрес чи регрес?!

Зрозуміти значення написаного можливо лише за умови знання догматичного способу мислення. Ми маємо нагоду простежити протистояння між ідеологічними установками і реальним станом речей. Слушно зауважив історик В. Глотов у статті «Про деякі уроки історичного досвіду діяльності КПРС у другій половині 50-х – першій половині 80-х років» (1988): «Не подоланий у 50–60-ті роки і різко підсилений у 70-ті – на початку 80-х років розрив між словом і ділом» [3, с. 466]. Нічим не стримане бажання зайвий раз прикрасити дійсність яскравими фарбами постійно наштовхувалося на гнітючу картину реалій. Спроби якось узгодити ці два фактори обов'язково повинні були привести на стежку безкінечних протиріч. Обійти їх було непросто, тому подекуди свідомо або несвідомо автори «Про стан...» змушені лицемірити перед громадськістю. Проте «лист» будь-що дійде до свого адресата, його там зрозуміють. Адже чиновники – люди знаючі. До всяких закодованих «послань» вони звикли, і справжній зміст «листа», без сумніву, зрозуміють.

Зазначимо: ініціатори своєрідного послання точно відзначили головні вади економічного життя вітчизни «розвинутого соціалізму». Нарешті, самі того сповна не усвідомлюючи, своїм висновком виносять жахливий вирок тоталітарному режиму: «Третина підприємств не справляється із завданням з нарощування продуктивності праці, кожний другий робітник у галузі зайнятий ручною працею» [20, с. 339]. Думаючій людині залишалося самостійно дійти невтішних висновків. На прикладі вказаної галузі промисловості можна було судити про стан економіки СРСР періоду застою. Бо, вважаємо, недоліки нафтопереробної і нафтохімічної промисловості відображали виробничі відносини загалом. Отже, цекісти, по суті, непрямом визнали регрес економіки, її, згідно зі все тим же марксистсько-ленінським вченням

(наявність ручної праці), добуржуазний рівень розвитку.

«Зростає незавершене будівництво» [20, с. 339], – друга, а може, перша проблема тоталітарної системи, котру радянському режиму так і не вдалося здолати, що засвідчило його безсилля. Доцільно звернути увагу, що слабкість влади відчувалася особливо у соціальній політиці. Так, офіційна пропаганда ані на хвилину не припиняла обіцяти довірливим громадянам забезпечити кожного з них індивідуальним помешканням. І правлячій партії до пори до часу сходили з рук подібні просторікування. Навіть реформатор М. Горбачов не стримався та пообіцяв вирішити житлову проблему: «Забезпечити до 2000 року кожному сім'ю окремою квартирою або будинком – завдання саме по собі величезне, але посильне» [5, с. 60]. Цю горбачовську обіцянку доцільно порівняти з мегаутопією ще одного реформатора Микити Хрущова (1953–1964) щодо побудови комунізму в Радянському Союзі рівно за 20 років, невиконання якої брежнєвісти згодом замінять курсом на побудову й удосконалення «розвинутого соціалізму» [25]. Натомість наприкінці існування комуно-тоталітарної системи той же М. Горбачов, за всієї його популярності на Заході, безрезультатно звернувся до провідних держав із проханням надати кредит для порятунку економіки радянської імперії [13, с. 2–3].

Так звикли думати, так звикли обманювати: спочатку сказати правду, мовляв, недоліків безліч, а потім вселити в душі простого люду віру в здійсненність мрії – будете мати те, що заробили. Тож політика самообману стає цілком логічною.

Несміливо цекісти порушили питання і про незадовільне екологічне становище регіону. Винуватцями цього названі керівники урядової установи та виробники. На жаль, цілеспрямованої, поставленої на високому рівні державної екологічної політики на той час не існувало. Злочини, вчинені найближчим оточенням престарілого лідера СРСР проти природи у 1980 році, ще не сповна усвідомлені. Об'єктивний аналіз, безкомпромісна критика попереду. А поки що ЦК обережно натякає на небезпеку назрівання екологічної кризи і відсутність розробленого комплексу дій для боротьби з нею. Щоправда, згодом ціла постанова ЦК буде присвячена питанню забруднення навколишнього середовища. Після Чорнобильської катастрофи партократія змушена визнати: «Екологічна ситуація в деяких районах країни загострюється» (постанова ЦК КПРС від 6 липня 1987 р.) [17, с. 356]. І далі констатація

факту про наявність грубих порушень норм екологічної ситуації [17, с. 357]. Початок загострення екологічної проблеми сягає щонайменше «застійних» часів. Тоді головний керманіч (КПРС) знаходився поза законом, поза критикою, безпідставно присвоївши собі звання «найрозумнішого» (пам'ятаєте сумнозвісний вислів: «Партія – розум, честь і совість нашої епохи»).

Достить посилити контроль, помилково вважали автори постанови, і всі проблеми як «рукою зніме». «Сила і успіх контролю, – повчали вони, – в його масовості... широкій гласності...» [20, с. 340]. Правда, при цьому геть забули про те, в якій державі жили. Думаємо, далеко було радянським громадянам до демократичних свобод, їм хоча б забезпечити належні умови для пристойного життя.

Не бачачи або не бажаючи бачити глибинні причини невиконання плану, представники істеблішменту вказали не на причини, а на наслідки проблеми. Справжня ж трагедія, переконані, полягала у внутрішній природі Системи, її методах роботи, способі ведення господарства, окрім того, у корумпованості чиновницького апарату, злочинній діяльності партократії.

З цього приводу цікаві спогади деяких очевидців. Так, чоловік доньки М. Хрущова, журналіст, публіцист О. Аджубей (1924–1993) пізніше з гіркістю писав: «Правління» Брежнєва цілком влаштувало дуже багатьох. Доставали, діяли відкрито. Блоки сигарет, «Мальборо», фінські ковбаси і японські ганчірки отримували ті, хто був ближче до влади. У передноворічні дні Рашидов посилав до Москви дари сонячного Узбекистану, і тоді в обраних московських будинках як за помахом чарівної палички з'являлися на столах гори чудових сушених фруктів, обплетені сітками пахучі дині, горіхи, східні солодоші... Популярними були спеціальні запрошення на відпочинок від Алієва, Медунова, Кунаєва в ті самі особняки, які тепер, як у 1917 році, передають народу. Обрані купували мало не за символічною ціною нові «мерседеси», тягли з-за кордону, знехтувавши митні правила, гори усілякого добра» [1, с. 315].

Спостережливий німець Ф.В. Крістіанс напрочуд точно підмітив і дав свою оцінку радянській системі. Він, зокрема, згадав про один з епізодів корупційного характеру: на важливу посаду заступника міністра зовнішньої торгівлі призначили некомпетентного Юрія Брежнєва, сина генсека. Банкір свідчив: «Із сином Брежнєва я зустрічався неодноразово, але не можу сказати, що це був дійсно компетентна людина... Функціонери

трималися від нього на деякій дистанції або ставилися до нього з поблажливою дружелюбністю. Наскільки я зміг зрозуміти, він не відігравав визначальної ролі. З бесід із ним я дійшов висновку, що його самопочуття було погане. Йому явно подобалися розваги, пов'язані з нічним життям Заходу, але тут він був далеко не самотній. <...> Іноді мені спадало на думку, що було би краще, якби хто-небудь по-дружньому порадив татові Брежнєву залишити синовка вдома» [10, с. 124–125]. Досвідчений фінансист, звісно, критично ставився до функціонування централізованої економіки радянської імперії, небезпідставно вбачаючи саме у Москві «гальмівний механізм» [10, с. 125]. Остаточно «гальмівний механізм» здолають лише на початку 1990-х рр., коли «велетенський колос» самознищиться. Та його руйнівний спадок і понині долають більшість посткомуністичних країн.

Не можна оминати питання ідеологічної кризи. У постанові «Про стан...» сказано: «На партійних зборах міністерства, управлінь і відділів дуже рідко заслуховуються повідомлення комуністів про виконання ними своїх службових обов'язків, вимог Статуту КПРС. Партком... не відреагував на жоден із 94 виступів центральної преси» [20, с. 339]. Формальне ставлення до партійних зборів засвідчило про зневіру навіть «верхів» в офіційній ідеології. Партійні настанови втратили «магічну» силу для більшості комуністів. «Низи» теж не відставали: збори у трудових колективах перетворилися у тяжку повинність (такий собі байдужий формалізм). Тож якщо для «низів» партзбори виглядали як вимушена повинність, то для «верхів» – як ритуал за протоколом.

Отже, у постанові «Про стан...» виділені такі чинники, що привели до зриву цим міністерством союзного плану:

- невдала кадрова політика;
- слабка (не на належному рівні) організаційно-управлінська робота;
- незначний відсоток працівників із вищою освітою;
- майже відсутній партійний контроль.

Непрямо в постанові ЦК КПРС від 21 травня 1980 р. як вирок радянській формі правління звучать такі висновки: держава опинилася в економічній, політичній та ідеологічній кризі. Випущена ж «стріла» влучить (нехай заочно) у найближче оточення Л.І. Брежнєва.

Певно, оприлюднення цієї і схожих постанов не було випадковістю. Ймовірно допустити і таке: мета огласки – дискредитувати в очах широкої

громадськості генсека і його «сатрапів», налякати народ жахливим станом речей в економіці, морально підготувати суспільство до кардинальних змін у політичній сфері. Виходячи із цих міркувань, поява «безсмертного твору» радянської епохи «Про стан...» виглядає вчасно підібраним черговим аргументом щодо усунення «Найвищого». Нехай населення переконається, в яке «болото» потрапила країна, і головне – завдяки кому?!

Здавалося б, після «безпрецедентних» розвінчувань міністерство зазнає принаймні незначних кадрових «пертурбацій». Однак у черговий раз брежнєвська партократія нагадала країні, хто є в ній господарем. Піднята галаслива метушня, по-суті, була спущена на гальма. Атож, чи бачена справа наказувати самого себе: Система не покарає Систему.

Вимагаючи беззастережного виконання наказів вищого керівництва держави, міністерству рекомендували змінити стиль роботи, ліквідувати в найкоротший термін причини зриву п'ятирічного плану. Далі порад влада не пішла, інакше б чиновники могли спотворено зрозуміти зміст заходів, сприйняти акт покарання як грізне попередження іншим. Проте ніхто не збирався зазіхати на «звичаєві права» апаратників. І щоб заспокоїти схвильованих бюрократів, автори «послання» вдаються до ганебного пустослів'я (випробуваного і надійного методу): вживається безліч не вартих мідної монети високопарних слів. Тобто також продовжили процес паперотворчості, даючи зрозуміти: усе залишається на своїх місцях.

Таким чином, головною причиною появи постанови «Про стан...» було невиконання відповідною установою завдань X-го п'ятирічного плану (1976–1980). Реакція партійно-державного керівництва однозначна: винних показово покарати; тільки не по-сталінськи (заслання, розстріли тощо), а по-брежнєвськи (порівняно м'які заходи). Водночас ставилася мета дещо активізувати діяльність бюрократичного апарату, мобілізувати всі наявні сили щодо наведення порядку всередині партії і «дружньої» чиновницької сім'ї.

«Стара гвардія» розгорнула боротьбу за виживання. Для чого і вирішила налагодити відносини з місцевим активом. Можливо, названі «гвардійці» відчули перші ознаки агонії радянської економіки. Центральна влада слабшала по мірі скочування держави у прірву. Небажання втратити владу, прагнення призупинити розвал економіки змусили державно-партійний Олімп в умовах всезагального вихвалання надуманих успіхів соціалістичного виробництва застосувати щодо окремого об'єкта найбільше покарання епохи «застою» – піддати нищівній критиці.

Факти показали: очікуваного результату партократія не отримала. У черговий раз вище керівництво партії і держави продемонструвало перед народами СРСР безсилля що-небудь зробити. Події розгорталися своїм ходом, впливати і коригувати їх у керманців Союзу не було ані сил, ані бажання. А постанова «Про стан...» виявилася нікому не потрібним аркушем паперу, цінність якого тепер визначають історики та працівники архіву.

Список літератури:

1. Аджубей А. Крушение иллюзий: Время в событиях и лицах / А. Аджубей. – М. : Изд-во СП «Интербук», 1991. – 350 с.
2. Вінграновський М. Свобода і суверенність – неминучі: Виступ на 55 конгресі Міжнародного ПЕН / М. Вінграновський // Літературна Україна. – 1990. – № 24 (4341). – С. 8.
3. Глотов В. Про деякі уроки історичного досвіду діяльності КПРС у другій половині 50-х – першій половині 80-х років / В. Глотов // Сторінки історії КПРС: Факти, проблеми, уроки : [Пер. з рос.] / упоряд.: В.К. Горев [та ін.] ; за ред.: В.І. Купцов. – К. : Вища школа, 1990. – С. 452 – 477.
4. Горбачов М.С. Актуальні питання сільського господарства та його ефективності / М.С. Горбачов // Горбачов М.С. Вибрані промови і статті / Пер. з рос. – К. : Політвидав України, 1987. – Т. 1. – С. 261–277.
5. Горбачев М.С. Политический доклад ЦК КПСС XXVII съезду КПСС, 25 февраля 1986 г. / М.С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 127 с.
6. Дело всенародное, забота общая // Сельский календарь: 1980 г. / Сост.: Берзина Л. и др. – М. : Колос, 1979. – С. 3.
7. Демократизация и гласность воскресили нечисть // Вестник Архива Президента Российской Федерации. – 1995. – № 3. – С. 157–158.
8. Задорожній О.В. Процеси розпаду Радянського Союзу: основні тенденції та значення для України / О.В. Задорожній // Право.ua. – 2014. – № 1. – С. 205–212.
9. Кондрацький А.А. Профспілки комуністичної України (1945–1985) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конф. «Профспілк. рух в Україні: актуал. пробл. теорії, історії і сучасності», присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілк. руху в Україні. Київ, 24

листопада 1995 р. / Федерация профспілок України. Акад. пр. і соц. відносин ФПУ ; [Ред. Трубенко В.С.] – К. : Логос, 1996. – С. 154–157.

10. Кристианс Ф.В. Дороги в Россию : Сквозь бури времени : [Пер. с нем.] / Ф.В. Кристианс. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 277 с. : [8] л. ил.

11. Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965 – 1985 рр.) / Н. Лаас // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. 16. – С. 175–192.

12. Мацьків Т. Перспективи «Перестройки»? / Т. Мацьків // Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті / Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Мюнхен: Вид. М. П. Коць, 1993. – С. 250–252.

13. Мюнхен – встреча в верхах // Гутен Таг. – 1992. – № 8. – С. 2–4.

14. Недоброжелательность к Партийному Аппарату // Вестник архива Президента Российской Федерации. – 1995. – № 3. – С. 159–160.

15. О работе Министерства сельского строительства СССР и Министерства сельского хозяйства СССР по снижению стоимости и улучшению качества производственного строительства на селе. Из постановления ЦК КПСС 16 апреля 1980 г. // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М. : Политиздат, 1982. – С. 558–561.

16. О работе Павлодарской областной партийной организации по выполнению постановлений ЦК КПСС об экономии топливных и энергетических ресурсов на предприятиях и стройках. Из Постановления ЦК КПСС 25 марта 1980 г. // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М. : Политиздат, 1982. – С. 554–558.

17. Об экологической обстановке в ряде районов и промышленных центров страны. Постановление Центрального Комитета КПСС 6 июля 1987 г. // Справочник партийного работника / Зав. ред. Л.Ф. Декань. – М. : Политиздат, 1988. – Вып. 28. – С. 356–358.

18. Пленум ЦК КПСС 16 ноября 1981 г. Из речи Генерального секретаря ЦК КПСС Л.И. Брежнева (Изложение) // В.И. Ленин, КПСС об экономии и бережливости / Сост.: Н.Я. Клепач, Л.Н. Лапонкина, М.Н. Тимохин. – М.: Политиздат, 1982. – С. 576–585.

19. Прибытков В. Аппарат / В. Прибытков. – СПб.: ВИС, 1995. – 223 с.

20. Про стан контролю і перевірки виконання в Міністерстві нафтопереробної та нафтохімічної промисловості СРСР. Постанова ЦК КПКР 21 травня 1980 р. // В.І. Ленін, КПКР про контроль і перевірку виконання: У 2-х т. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 2. – С. 337–342.

21. Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. З постанови ЦК КПКР 13 грудня 1979 р. // В.І. Ленін, КПКР про соціалістичне змагання / Упорядник О.І. Терновий. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Політвидав України, 1982. – С. 399–401.

22. Рапопорт В. Як руйнувалася економіка СРСР за Брежнєва. Щоденник працівника ЦК / В. Рапопорт. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/26/118013/>

23. Суворов В. Освободитель. Аквариум / В. Суворов. – М. : АСТ, 1996. – 583 с.

24. Табачник Г. Последние хозяева Кремля / Г. Табачник. – Ростов-на-Дону: Проф-Пресс, Харьков : Единорог, 1994. – 607 с.: илл.

25. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – № 5. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html

26. Щербак Ю. Самостійна, суверенна / Ю. Щербак // Літературна Україна. – 1990. – № 32 (4389). – С. 2.

БРЕЖНЕВСКАЯ ЭПОХА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦК КПСС ОТ 21 МАЯ 1980

В статье исследованы характерные черты советской эпохи «застоя» (например, в общественно-политической сфере – формализм, популизм, демагогия, засилье идеологических установок) в контексте майского постановления ЦК КПСС 1980 г., а также определены негативные тенденции (спад производства, низкая производительность труда и т. д.), которые имели место в экономике в последние годы правления Леонида Брежнева (1964–1982). Автор доказал, что главной причиной появления постановления «О состоянии...» было невыполнение соответствующим учреждением задач десятого пятилетнего плана (1976–1980). Партийно-государственное руководство прибегло к голословной критике, которая, как утверждает в статье, оказалась безрезультатной. В то же время, считает автор, ставилась цель несколько активизировать деятельность бюрократического аппарата, мобилизовать все имеющиеся силы по наведению порядка внутри партии и чиновничества. Но подобные действия не увенчались успехом.

Ключевые слова: экономика, постановление, олигархия, бюрократия, тоталитаризм, СССР, идеология, коррупция, кризис.

**THE BREZHNEV ERA THROUGH THE PRISM OF THE DECREE
OF THE CC OF CYPRUS ON MAY 21, 1980**

In the article the characteristics of the Soviet epoch of «stagnation» (formalism, populism, demagoguery, domination ideological into social and political spheres) are explored in the context of the Central Committee of Communist Party resolution from May 1980. These characteristics were expressed by negative trends (decline in production, low productivity etc.) that intervened the economy in the last years of Leonid Brezhnev (1964–1982). The author proves that the main cause of the resolution «On the state...» was the failure of the relevant institution objectives of the tenth five-year plan (1976–1980). As it is stated in the article, party and state leadership used unfounded criticism, which produced no effect. However, the author believes that the goal was to intensify somehow the activity of the bureaucratic machine and to mobilize all available forces aiming the restoration of law and order within the party and bureaucracy. But such actions weren't successful.

Key words: *economy, enactment, oligarchy, bureaucracy, totalitarianism, USSR, ideology, corruption, crisis.*

Чирко Б.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННІ ЧАСИ

Етнічні процеси в Україні, зокрема історія етнічних німців, становлять значний науковий інтерес та актуальність для вітчизняної етнологічної науки. У статті розглядаються правовий статус, соціальний стан, а також зміни демографічного характеру, які відбувалися в середовищі німецької етнічної групи в Україні в роки Другої світової війни. Автор аналізує ставлення органів радянської влади та нацистського окупаційного режиму до німецької етнічної групи. Розглядаються статус та характер перебування етнічних німців у режимі спецпоселень, репатріація та проблеми роз'єднаних сімей у повоєнні часи. Особливу увагу автор приділяє питанням зняття обмежень у правовому стані більшості німецького населення СРСР у результаті німецько-радянських переговорів в Москві в 1955 р. Джерельну базу публікації становлять документи державних архівів України та Німеччини, а також публікації відомих німецьких дослідників.

Ключові слова: етнічні німці, Україна, СРСР, Німеччина, Друга світова війна, сталінський режим, нацистський окупаційний режим, репресії, терор, депортації, репатріації.

Етнічні процеси в Україні, зокрема історія німецької групи, становлять значний науковий інтерес та актуальність для української етнологічної науки. Зазначимо, що правовий та соціальний статус, демографічні зміни в середовищі етнічних німців в Україні в роки Другої світової війни знайшли суттєве відображення у працях українських та закордонних дослідників. Зазначені проблеми досліджуються у наукових працях В.М. Васильчука, О.Ф. Іванова, І.О. Іванькова, Альфреда Айсфельда, а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей становища німецької етнічної групи у військовий період та повоєнні часи.

Для більш ґрунтовного усвідомлення питання про характер ставлення до німецької етнічної групи з боку радянської влади у воєнні часи дамо коротку характеристику становища етнічних німців, поляків та представників інших етнічних груп у 1920–1930-х рр. Як відомо, наприкінці 1920-х рр. в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися в галузі національної політики – починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Особливого розмаху набувають репресивні акції щодо «націоналіс-

тів» та «фашистів» (в тому числі і з середовища національних меншин). Переслідування «націоналістів» та «фашистів» були зумовлені та тісно пов'язувалися із внутрішньою політикою сталінського тоталітарного режиму. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських та інших) пов'язувалися і з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур до німецького та польського населення, яке розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності в країні.

Така упередженість сталінського тоталітарного режиму щодо німецьких, польських та інших «націоналістів» і «фашистів» стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, в перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів та інших культурно-освітніх установ проводилася

реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. У 1935–1937 рр. поряд із ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив у сфальсифікованих справах «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин із місць їх історичного проживання в Україні.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Причому більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. Однією з таких міфічних шпигунських організацій був «Національний Союз німців на Україні», «викритий» органами НКВС у 1937 р. Етнічні німці, яким інкримінували участь у цій організації, були репресовані. З них 14 було розстріляно, а 100 (в основному студенти) отримали від 5 до 10 років ув'язнення за участь у неіснуючій «шпигунській» організації.

У 1937 р. масові каральні операції обрушилися на німецьке населення Одеської області, на території якої в той час проживало 120 тис. німців, із них 50 тис. мешкали у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцьському та Карл-Лібкнехтівському. Для надання репресіям більшої ефективності НКВС пропонувало «не послабляючи оперативного удару НКВС» щодо розгрому підпілля в німецьких селах, розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах, посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи, а також виселити «контрреволюційні елементи» з німецьких районів області – до 5 тис. родин [1, с. 200]. Якщо припустити, що кожна родина складалася з 3–4 чоловік, то НКВС передбачало виселити до 20 тис. німців, або майже кожного другого мешканця німецьких національних районів Одеської області.

Пізніше депортаціям підлягали і ті німецькі колоністи, які мешкали на території Західної України. Як відомо, відповідно до радянсько-німецького договору від 28 серпня 1939 р. (пакт Молотова – Ріббентропа) відбувся поділ «сфер впливу» СРСР та Німеччини у Східній Європі. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що мешкало в західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Тих німців, які бажали виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не були прийняті німецькою владою, відправили

у східні райони країни. У зв'язку з цим ще раз підкреслимо, що німці, поляки, а також представники низки інших етнічних груп розглядалися органами влади України як «шкідницькі нації». Зрозуміло, що подібне ставлення було і до тих етнічних німців, які опинилися в зонах контролю Радянського Союзу. Більше того, німці, які раніше проживали на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянською владою не тільки як «німецьке населення», але й як колишні громадяни країни, що належала до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Подібні «обставини» викликали у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур особливу увагу, занепокоєність та прагнення будь-якими методами «присікти» ймовірно, гіпотетично уявлену можливість здійснення з боку етнічних німців «антирадянської» та «шпигунської» діяльності. У результаті щодо цієї категорії громадян німецької національності, як і взагалі німецького населення країни, продовжували здійснюватися масові арешти, депортації та інші форми репресивних акцій.

З початком радянсько-німецької війни становище етнічних німців у Радянському Союзі ще більше ускладнюється. Сталінський режим розпочинає масові депортації етнічних німців із різних регіонів СРСР. Нагадаємо, що термін «депортація» означає примусове переміщення, висилку, заслання за межі певної території окремих осіб або етнічних чи соціальних груп. По суті депортації набували форми «етнічних чисток» щодо представників німецької національності, які проживали в центральних та прикордонних районах СРСР. У серпні 1941 р. в Комі АРСР були переселені родини німців – «трудова переселенців», які були виселені з України в Карелію у 1932–33 рр. [2, с. 698]. 26 серпня 1941 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР приймають постанову про «Переселення німців з Республіки Поволжя, Саратовської та Сталінської областей» [2, с. 698]. Цією постановою «партії та уряду» віддавався наказ переселити в Сибір та Казахстан всіх етнічних німців Поволжя (майже 500 тис. чоловік). Керівництво та здійснення переселень покладалося на НКВС із залученням низки відомств та державних установ. Масовим депортаціям у східні райони країни піддавалося також і німецьке населення, яке проживало в Європейській частині СРСР. 31 серпня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про німців, які мешкають на території Української РСР». Зазначеним документом перед-

бачалося депортувати понад 80 тисяч німецького населення України [2, с. 699]. Депортації здійснювалися на підставі й інших документів. За постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) № 702сс протягом вересня-жовтня 1941 р. до Казахстану передбачалося депортувати 63 тис. німців, які мешкали в Запорізькій області, та ще 46 тис. зі Сталінської та Ворошиловградської областей [2, с. 700]. У жовтні 1941 р. 31 тис. німців із Запоріжжя було переселено в Актюбінську, Джамбульську, Карагандинську, Кзил-Ординську, Кустанайську, Новосибірську та Семипалатинську області; 35 тис. німців із Донеччини було переселено в Алма-Атинську, Східно-Казахстанську, Павлодарську, Семипалатинську, Акмолинську та Новосибірську області; ще 10 тис. німців, які проживали в Луганській області, було переселено в Північно-Казахстанську та Семипалатинську області [2, с. 700].

У процесі бойових дій більшість території України за винятком Трансністрії та Галіції за рішенням нацистського керівництва увійшла до складу Рейхскомісаріату Україна (РКУ) з адміністративним центром в м. Рівне. З 1 вересня 1941 р. РКУ очолював Е. Кох. До складу РКУ входило п'ять генерал-комісаріатів із центрами в Житомирі, Луцьку, Києві, Миколаєві та Дніпропетровську. Імперське міністерство окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом також претендувало на управління територією Рейхскомісаріату Україна та контроль за етнічними німцями, які там мешкали. Поряд із цим подібні претензії висловлювало керівництво СС, відомства Гімmlера та Герінга. За попередніми підрахунками окупаційної влади на території Рейхскомісаріату Україна перебувало 163 тис. етнічних німців, у тому числі в Житомирському генерал-комісаріаті – 42 тис., Київському – 9 тис., Луцькому – 5 тис., Дніпропетровському – 70 тис., в Миколаївському – 30 тис., в Мелітополі – 7 тис. [3, с. 338].

За розпорядженням рейхскомісара Е. Коха від 15 вересня 1942 р. німці, які мешкали на території РКУ, визнавалися такими, що належать до німецької національної спільноти («gehoren zur deutschen Volksgemeinschaft»), проте це не означало надання їм німецького громадянства [4, с. 366]. 23 листопада 1942 р. у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини було прийнято рішення про надання німецького громадянства особам, які пройшли реєстрацію та внесені до реєстру «Етнічні німці України» («Deutsche Volksliste Ukraine»). За результатами проведення реєстрації етнічних німців та внесення до реєстру їм видавалося

посвідчення («Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine»), яким встановлювалося внесення до реєстру та надання німецького громадянства («besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit»). Водночас отримання німецького громадянства етнічними німцями не означало надання їм рівних прав із «рейхсдойче» [4, с. 366–367]. Циркуляром Імперського міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. роз'яснювалося, що німецькі піддані та «фольксдойче» мають різний правовий статус. Відзначалося, що «фольксдойче» – це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства [4, с. 367].

З початку контрнаступу радянських військ наприкінці 1941 – початку 1942 рр. нацистське керівництво прийняло рішення про переселення етнічних німців, які перебували на території України, Білорусії, Молдови, Криму, Північного Кавказу та північно-західних областей Росії, у західні регіони. У лютому 1943 р. було піддано евакуації близько 11 500 німців, які мешкали в Калмикії, Північному Кавказі, а також у Харківській та Сталінській округах України [5, с. 29]. У лютому-травні 1943 р. проводилася евакуація німецького населення з району станції Синельникове, яка знаходилася в Дніпропетровській області [5, с. 30]. Масова евакуація німецького населення з території Рейхскомісаріату Україна здійснювалася з серпня 1943 по травень 1944 р. Евакуація здійснювалася з Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму. Загалом із цих регіонів до жовтня 1943 р. було евакуйовано понад 140 тис. етнічних німців [5, с. 30]. Спочатку вони були розміщені на території Житомирської, Волинської та Подільської областей, а потім перевезені до Генерал-Губернаторства та Вартегау. Ще 44 600 німців, в основному тих, які мешкали на Волині, були переселені в західну частину Рейхскомісаріату Україна (спочатку в район Білостоку, а потім у Вартегау) [5, с. 30]. Відзначимо, що район Вартегау знаходився на території польських округ Познань, Іновроцлав та Лодзь і входив після окупації Польщі у вересні 1941 р. до складу Німецької імперії як «Імперський край Вартегау», який призначався для «германізації» цієї території, тобто вилучення польського, єврейського та іншого інонаціонального населення і заселення його території етнічними німцями [6, с. 321]. До липня 1944 р. у Вартегау було близько 240 тис. етнічних німців, які раніше проживали у Причорномор'ї, Східній Волині та Трансністрії. У січні 1945 р. Вартегау був зайня-

тий Червоною армією та поставлений під контроль радянської військової адміністрації [5, с. 31]. Загалом до кінця березня 1944 р. із Рейхскомісаріату Україна було евакуйовано 116 625 етнічних німців [5, с. 30].

Зазначимо, що евакуації етнічних німців отримали назву «адміністративних переселень». А сам термін «адміністративні переселенці» означав контингент етнічних німців, які підлягали переселенню на території, що були під контролем Німецького Рейху [5, с. 30]. Переселення здійснювалися під управлінням та охороною окупаційної влади, яка уважно стежила за тим, щоб усі «фольксдойче» були евакуйовані у призначені для них місця. Причому звернемо увагу на те, що ставлення самих людей до евакуації, їх бажання залишитися або бути переселеними окупаційна влада до уваги не приймала. Це були примусові переселення саме тих «фольксдойче», які формально мали певні «привілеї» порівняно з представниками інших етнічних груп. За висловом німецького дослідника Альфреда Айсфельда, етнічні німці опинилися у стані «привілейованих жертв» [4, с. 369]. Зрозуміло, що у 1944 р. переселення етнічних німців давало їм змогу уникнути репресій з боку каральних служб сталінського режиму [4, с. 369]. Однак у подальшому саме ці переселення «фольксдойче» на Захід стали причиною переслідувань та дискримінації етнічних німців органами радянської влади, які відбувалися протягом багатьох повоєнних років [4, с. 369].

Під час бойових дій із просуванням Червоної армії на територію Польщі та Чехословаччини виникає питання про ставлення органів влади до військовополонених, остарбайтерів, адміністративних переселенців, а також етнічних німців («фольксдойче»), які були вивезені до Рейху або добровільно перейшли на його територію. 31 серпня 1944 року ЦК КП(б)У та РНК УРСР приймають постанову про утворення органами НКВС перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) або перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) у Львівській, Дрогобичській та Волинській прикордонних областях [7, с. 99]. Протягом жовтня-грудня 1944 р. у складі фронтів були сформовані зборні та зборно-пересилочні пункти (ЗПП) та табори, до яких направляли репатріантів. Уздовж кордону СРСР діяло 15 перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) НКВС та 35 збірно-пересилочних пунктів Наркомату оборони [4, с. 370–371].

4 жовтня 1944 р. РНК СРСР приймає постанову «Про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатрійованих громадян

СРСР». На посаду Уповноваженого було призначено генерал-лейтенанта Ф. Голікова. 6 жовтня Ф. Голіков видає інструкцію із проведення репатріації громадян СРСР, які були звільнені Червоною армією або збройними силами союзних держав [7, с. 99]. 6 січня 1945 р. РНК СРСР приймає постанову «Про прийом та розміщення репатрійованих радянських громадян» [7, с. 100]. 22 травня приймається рішення про утворення у структурі НКВС відділу «Ф», який відповідав за фільтрацію репатрійованих осіб [7, с. 101]. Репатріантів, в тому числі й етнічних німців, передавали до фільтраційних таборів НКВС, а потім переправляли на радянську територію [7, с. 103].

Радянські репатріаційні команди в західних окупаційних зонах закликали російських німців повернутися до Радянського Союзу. Перед людьми виникала дилема: повернутися на батьківщину або залишитися на Заході. Частина німців погоджувалася повернутися, а інші намагалися ухилитися від репатріації. Так виникала проблема роз'єднаних сімей [7, с. 105]. Всього, за підрахунками дослідників, в СРСР було репатрійовано близько 245–250 тис. російських німців, які знаходилися після закінчення війни на території, яка контролювалася Радянською армією, а також 45–50 тис. російських німців, які знаходилися на території західних окупаційних зон [7, с. 117].

За наказом НКВС СРСР № 0027 від 10 січня 1946 р. та директивою НКВС СРСР № 21 від 24 січня 1946 р. репатрійовані німці, які служили в стройових частинах вермахту, відправлялися в спеціально утворені для них комендатури. Зазначені установи були у підпорядкуванні Наркомату вугілля Казахстану, а також в Бурят-Монгольській АРСР, Красноярському краї, Кемеровській, Молотовській та Іркутській областях [7, с. 111–112]. В Україну змогли повернутися лише окремі репатріанти. Так, у липні 1945 р. в Чернігівську область переїхала невеличка група німецьких репатріантів у кількості 10 дорослих та 14 дітей. Однак і вони пізніше були змушені виїхати на спецпоселення в Новоросійську область [7, с. 112]. У зв'язку з цим зазначимо, що перші німці-репатріанти, які пройшли перевірку в ПФТ, повернулися в місця проживання, зокрема в Україну, Крим, Приазов'я та деякі інші регіони. Проте у подальшому органи НКВС почали відправляти репатріантів на спецпоселення.

Варто сказати, що ставлення органів влади до репатріантів було негативним, а часто і ворожим. 21 липня 1945 р. був виданий указ НКВС СРСР «Про облік та реєстрацію радянських громадян,

які репатріюються». Як зазначає Альфред Айсфельд, формально вони мали однакові права з іншими спецпереселенцями, які визначалися постановою РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правовий стан спецпереселенців», проте зрівнювання прав німців-репатріантів з іншими спецпереселенцями не було [7, с. 114]. У перші повоєнні роки політика партійних та радянських органів була спрямована на закріплення депортованого населення низки народів країни, в тому числі й етнічних німців, у визначених для цього районах. 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про карну відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених в віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». У документі підкреслювалося, що «переселення в віддалені райони Радянського Союзу проведено довічно, без права повернення їх до колишнього місця проживання» [8, с. 232].

Зняття обмеження у правовому стані спецпереселенців почалося з липня 1954 р. після прийняття Постанови Ради міністрів СРСР № 1439-689 «Про зняття деяких обмежень у правовому стані спецпереселенців». Спочатку зняття обмежень стосувалися дітей до 16-річного віку та дітей старше 16 років, які були прийняті або вже навчалися в навчальних закладах. У подальшому зняття з обліку спецпоселення Міністерства внутрішніх справ стало поширюватися на учасників Великої вітчизняної війни, осіб, нагороджених орденами та медалями СРСР, членів родин загиблих на фронті, викладачів навчальних закладів та деякі категорії жінок [8, с. 232–233].

Зняття обмежень у правовому стані більшості німецького населення СРСР сталося після німецько-радянських переговорів в Москві у вересні 1955 р. Їх зняття мотивувалося тим, що «існуючі обмеження в правовому стані спецпереселенців-німців та членів їх родин, виселених у різні райони країни, в подальшому не викликаються необхідністю» [8, с. 233]. При цьому відзначалося, що «зняття з німців обмежень із спецпоселення не приводить при цьому до повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідкіля вони були виселені» [8, с. 233].

Звернемо увагу на те, що проблема російських німців протягом тривалого часу (у перше післявоєнне десятиліття) не була помітним фактором у радянсько-німецьких відносинах. Ситуація почала змінюватися після того, як у лютому 1955 р. у ФРН було прийнято закон, відповідно

до якого германськими підданими визнавалися особи, які отримали громадянство в роки Другої світової війни. Питання про подальшу долю російських німців стало активно обговорюватися після того, як у вересні 1955 р. між Радянським Союзом та Німеччиною були відновлені дипломатичні стосунки на рівні посольств та консульств [9, с. 115]. У процесі дипломатичних переговорів у ноті германської сторони відзначалося: «До числа обговорюваних відноситься і питання про звільнення тих німців, які зараз знаходяться під арештом на території Радянського Союзу і в зоні його впливу і яким перешкоджають виїхати з цих областей» [9, с. 115]. Під час переговорів у Кремлі бундесканцлер К. Аденауер заявив, що мова йде не тільки про військовополонених, а й про 130 тис. німців, від яких отримано заяви і яким перешкоджають виїхати з СРСР [9, с. 115]. Голова Ради Міністрів М. Булганін змушений був «під чесне слово» пообіцяти, що вони будуть відпущені [9, с. 116]. Після проведення переговорів між радянською та німецькою сторонами у 1955 р. германський Червоний Хрест намагався встановити контакти між членами сімей, які в результаті війни опинилися на території різних країн. Така робота проводилася у контакті з радянським Червоним Хрестом. У результаті російські німці змогли отримувати від родичів з Німеччини не тільки листи, але й посилки [9, с. 116]. Незважаючи на те, що переговори з питання російських німців постійно затягувалися, у 1958 р. до Німеччини виїхало 4122 особи, а наступного року – 5563 [9, с. 118]. З весни 1960 р. радянський уряд вважав, що угода про репатріацію виконана і термін її вичерпано. За оцінками німецької сторони, у ФРН змогли повернутися тільки 60% німецьких підданих, які проживали в Радянському Союзі. Водночас із часів переговорів К. Аденауера в Москві становище російських німців суттєво покращилося. Мається на увазі те, що 13 грудня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає указ «Про зняття обмежень у правовому стані з німців та членів їх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». У результаті вони отримали право залишати спецпоселення та переїжджати в інші регіони Радянського Союзу, за винятком місць їх довоєнного проживання [9, с. 118].

Нові можливості для забезпечення етносоціальних, культурних, релігійних та духовних запитів німецької етнічної спільноти виникають у роки сучасного українського державотворення.

Список літератури:

1. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд. Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко Л.П.]. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 243 с.
2. Айсфельд А. Депортация [Альфред Айсфельд // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др.]. – М. : ЭРН, 1999. – С. 696–703. –Т. 1: А–И.
3. Айсфельд А. Великая Отечественная война [Альфред Айсфельд // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др.]. – М.: ЭРН, 1999. – С. 696–703. –Т. 1: А–И.
4. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны / Альфред Айсфельд // Наук. вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського [зб. наук. пр.]. – Миколаїв : МНУ, 2011. – С. 361–378. – Випуск 3.30: Історичні науки.
5. Айсфельд А. Административные переселенцы / Альфред Айсфельд // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др.]. – М. : ЭРН, 1999. – С. 696–703. –Т. 1: А–И.
6. Айсфельд А. Вартегау / Альфред Айсфельд // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др.]. – М. : ЭРН, 1999. – С. 696–703. –Т. 1: А–И.
7. Альфред Айсфельд. Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946–1947 гг.) / Альфред Айсфельд // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 99–119.
8. Айсфельд А. Национальная политика в СССР по отношению к немцам / Альфред Айсфельд // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2005. – С. 209–239.
9. Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях / Альфред Айсфельд // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 115–128.

ЭТНИЧЕСКИЕ НЕМЦЫ УКРАИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПОСЛЕВОЕННОЕ ВРЕМЯ

Этнические процессы в Украине, в частности история этнических немцев, представляют значительный научный интерес и актуальность для отечественной этнологической науки. В статье рассматриваются правовой статус, социальное положение, а также изменения демографического характера, которые имели место в немецкой этнической группе в Украине в годы Второй мировой войны. Автор анализирует отношение органов советской власти и нацистского оккупационного режима к немецкой этнической группе. Рассматриваются статус и характер пребывания этнических немцев в режиме спецпоселений, репатриация и проблемы разделенных семей в послевоенные годы. Особое внимание автор уделяет вопросам снятия ограничений в правовом положении большинства немецкого населения СССР в результате немецко-советских переговоров в Москве в 1955 г. Источниковедческую базу публикации составляют документы государственных архивов Украины и Германии, а также публикации известных немецких исследователей.

Ключевые слова: этнические немцы, Украина, СССР, Вторая мировая война, сталинский режим, нацистский оккупационный режим, репрессии, террор, депортации, репатриации.

ETHNIC GERMANS OF UKRAINE DURING THE SECOND WORLD WAR AND POST-WAR TIMES

Ethnic processes in Ukraine, in particular, the history of ethnic Germans, have significant research interest and relevance for the national ethnological studies. In the paper the changes in legal status, social status and demographic changes, which occurred in the German ethnic group in Ukraine during the World War II are studied. The attitude of the Soviet authorities and the Nazi regime towards the German ethnic group is analysed. The status and nature of the ethnic Germans in the special settlement regime, repatriation and the problem of fragmented families in the post-war era are explored. The special attention is focused on the issues of the removal of restrictions in the legal status of the majority of the German population in the USSR as the results of the German-Soviet negotiations in Moscow (1955). The sources base is represented by the documents from the state archives of Ukraine and Germany, as well as the studies of the famous German researchers.

Key words: ethnic Germans, Ukraine, USSR, Germany, World War II, Stalin's regime, Nazi occupation regime, repressions, terror, deportation, repatriation.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 316.647.82:005:(-005.2) (410) «19»

Залєток Н.

Навчально-науковий гуманітарний інститут
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

АНТИСУФРАЖИСТСЬКИЙ РУХ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

У статті досліджено діяльність антисуфражистського руху на британських теренах на початку ХХ ст. На основі наявних джерел та історіографічних напрацювань досліджено склад учасників руху та методи їхньої діяльності. Акцентується увага на ідеологічних засадах антисуфражистів, зокрема на тому, що вони не заперечували необхідність прилучення британок до публічної сфери, але вважали, що для жінок досить участі у політичних справах на місцевому рівні. Автор доходить висновку, що цей рух, як і суфражизм, уособлював поступовий вихід жінок з-під чоловічої опіки і намагання заявити про себе та свої погляди публічно.

Ключові слова: антисуфражизм, Велика Британія, методи діяльності, ідеологічні засади, жінки, суфражизм.

Суфражистський рух у Великій Британії став визначною віхою у процесі жіночої емансипації в цій країні. Кампанії прихильників надання жінкам виборчих прав не лише сколихнули британські політичні кола, але й викликали чималий резонанс у суспільстві, де знайшлися як прихильники, так і противники суфражистів. Наявність останніх та їхнє занепокоєння успіхами кампаній за надання жінкам права голосу привели до появи організованого антисуфражистського руху.

Мета статті – здійснити короткий огляд діяльності антисуфражистського руху, що виник на противагу суфражизму, та визначити його значення у процесі емансипації жінок у Великій Британії.

Опозиція до суфражизму з'явилася у другій половині ХІХ ст., одночасно з появою самого руху, але чіткого організаційного оформлення вона не мала аж до 1908 р. У липні цього року було створено Жіночу національну антисуфражистську лігу (The Women's National Anti-Suffrage League), а у грудні – Чоловічий комітет проти жіночих виборчих прав (The Men's League for Opposing Women's Suffrage). Антисуфражисти

мали власний друкований орган – «The Anti-Suffrage Review» (1908–1918).

Активними учасниками руху були британська новелістка Мері Уорд, письменниця і мандрівниця Гертруда Белл, письменниця і реформатор Етель Берта Харрісон, лорд Керзон, англійський поет і прозаїк Редьярд Кіплінг, редактори авторитетних англійських видань Чарльз Моберлі Белл («The Times») і Лу Стрейчі («The Spectator»). Крім цього, вони мали союзника в особі короля Едуарда VII (1901–1910), який виступав категорично проти набуття жінками виборчих прав [1, с. 260–261].

Антисуфражисти боролися проти надання жінкам права голосу на парламентських виборах, вважаючи, що політика на найвищому рівні є справою винятково чоловіків. Вони пояснювали це тим, що «існування держави залежить від фізичної сили громадян, які захищатимуть її зі зброєю в руках, а також «підготовки і спеціальних знань», якими здатні оволодіти лише чоловіки» [11, с. 274]. Лорд Керзон, який був щиро переконаний, що надання права голосу жінкам похитне велич Британської імперії, виокремив 15 головних причин, через які не варто допускати жінок до політичних справ на найвищому рівні. Серед них є твердження про те,

що «політична активність відволікатиме жінку від відведеної для неї сфери і найвищого обов'язку, яким є материнство», крім того, на його думку, «жінки як стаття або клас не мають ні спокійної вдачі, ні виваженого розуму, ні підготовки, що є необхідними для напрацювання вагомих суджень у політичних справах» [9, с. 1].

Але водночас треба зазначити, що антисуфражисти не заперечували необхідність прилучення жінок до публічної сфери, стверджуючи, що можливість зробити свій внесок у розвиток країни їм уже була надана через право обирати та бути обраними до місцевих рад. Отже, жінки повинні брати участь у політиці, але лише на місцевому рівні, зайнявши прийнятне для них місце і спрямувавши свою діяльність на такі сфери, як благодійництво, захист дітей, підвищення рівня освіти тощо.

Обґрунтовуючи основні позиції, на які спирався у своїй діяльності рух, під час виступу на найвідомішому антисуфражистському зібранні, яке відбулося в Альберт-Холі 28 лютого 1912 р., його активістка Вайолет Маркхем, перед 9-тисячною аудиторією заявила: «Ми вважаємо, що чоловіки і жінки різні – несхожі – істоти з різними талантами, які доповнюють одне одного; тому вони повинні мати різні ролі в управлінні державою... Ми не знецінюємо ні на йоту роботу та місію жінок. Ми займаємося пошуком правильних сфер її застосування. Ми прагнемо до плідного розмаїття у виконанні політичних функцій, а не до безглуздої одноманітності» [10, с. 1–3]. Подібним чином пояснювала свою позицію ще одна представниця антисуфражизму, місіс Ебботт, в інтерв'ю для видання Асоціації молодих християнок Великої Британії та Ірландії: «Я вважаю, що основні функції жінок і чоловіків відрізняються за напрямками; оскільки жінка має дуже багато роботи у власній сфері, у неї, як правило, не залишається ні часу, ні енергії, щоб долучитися до іншої сфери. Я веду мову про середньостатистичну жінку. Я добре знаю, що є виняткові жінки, так само, як і виняткові чоловіки; але ми маємо думати про жінок загалом, таких, якими ми їх знаємо» [3, с. 29].

Незважаючи на те, що вказана позиція засвідчила визнання жінками верховенства чоловіків у владних структурах, суперечки за вплив не оминули антисуфражистського руху під час об'єднання чоловічої та жіночої організацій у 1910 р. Як зазначає дослідниця О. Шнирова, після створення *Національної ліги проти жіночого виборчого права* (The National League for

Opposing Women's Suffrage) чоловіки-антисуфражисти сподівалися зайняти керівні позиції у ній, очікуючи від жінок покірного визнання їхньої влади. Але у процесі об'єднання виявилось, що у лавах антисуфражистів чимало жінок, які теж прагнули зайняти лідерські позиції. Тому під час злиття виникла низка проблем, пов'язаних із розподілом посад. Зрештою, вдалося досягти паритету у статевому представництві керівного складу Національної ліги: її президентом став лорд Кромер, віце-президентом – леді Джерсі. До складу виконавчого комітету увійшли сім чоловіків та сім жінок [1, с. 264], але суперечки серед керівництва продовжувалися і в подальшому.

Фінансування організації здійснювалося здебільшого чоловіками. Що стосується статевого співвідношення у рядовому складі учасників, то в ньому істотну перевагу мали жінки: у 1913 р. їх кількість становила понад дві третини членів центрального офісу, а на галузевому рівні понад п'ять із кожних шести членів становили жінки [5, с. 2].

За шість років діяльності антисуфражистська організація змогла стати досить потужною протиположною для суфражистського руху за кількістю членів: відповідно до заяви Щорічної наради Національної ліги проти жіночого виборчого права станом на 1914 р. вона мала у своєму складі 42 000 дійсних членів і 15 000 активних прихильників [4], а також 286 представництв по всій території Великої Британії [8, с. 122].

Однак більш різкий контраст між суфражистами та антисуфражистами спостерігався у публічності і характері їхніх дій. Антисуфражисти не вдавалися до порушення закону, а їхні прихильниці, як правило, неохоче висловлювали свої переконання, відмовлялися робити публічні виступи, відвідувати зустрічі, писати листівки, а іноді навіть підписувати петиції. Наведені факти істотно гальмували діяльність антисуфражистського руху. Частково це було логічним продовженням небажання частини жінок брати участь у великій політиці. Така позиція відображала їхню відданість ідеалу жіночності, для якого були характерними альтруїзм, пріоритет сімейних обов'язків, уникнення публічності і державна служба на місцевому рівні [5, с. 3].

Методи діяльності антисуфражистів були практично ідентичні методам поміркованих суфражистів (листівки [2; 9; 10], петиції, проведення зібрань тощо), але, на відміну від останніх, рушійною силою цього руху були переважно представники вищих прошарків суспільства. Антисуфражисти користувалися підтримкою консервативно нала-

штованих робітників [8, с. 140–141]. Підтримуючи обурення конкуренцією на ринку праці, яку створили жінки, антисуфражисти переконували чоловіків-робітників, що причиною зниження заробітних плат є поширення суфражистських поглядів, які заохочують «до праці значну кількість жінок та навчають їх зневажати свої домашні обов'язки» [1, с. 268]. Також як аргумент вони активно використовували значну кількісну перевагу жінок у британському суспільстві, зумовлену демографічною ситуацією, і залякували робітників установленням «жіночого царства», що приведе до прийняття антиалкогольних законів і заборони на тютюн [1, с. 273]. Був також ще один вид співпраці між робітниками й антисуфражистами. Останні за гроші наймали перших не лише для проведення сумнівних акцій, спрямованих проти суфражистів (зрив мітингів, напади на мілітанток тощо), але і для звичайного пікетування, оскільки «справжні леді» не могли вдаватися до подібних дій [1, с. 260].

Антисуфражисти вступали у дискусії зі своїми опонентами у пресі, зокрема, на сторінках газети «The Times» [5, с. 181] і активно займалися підготовкою петицій, маючи значні успіхи вже на перших порах своєї діяльності: складену у 1908 р. петицію проти надання жінкам виборчих прав за декілька тижнів підписало 37 000 жінок [11, с. 274]. Загалом же за 1908 р. антисуфражисти зібрали під нею 337 018 підписів, перевершивши суфражистів, які за наступний рік зібрали лише 288 736 підписів на підтримку виборчих прав для жінок [1, с. 259]. Перед обговоренням Другого погоджувального білля у травні 1911 р. антисуфражисти подали до Палати Громад петицію, що містила 53 000 підписів. Серед тих, хто висловився проти надання права голосу жінкам,

були 22 000 чоловіків та 31 000 жінок [6, с. 737]. Станом же на 1914 р. кількість підписів під антисуфражистськими петиціями сягнула півмільйона [5, с. 3]. Щоправда, сьогодні неможливо встановити їх достовірність. Очільниця НСЖСТ М. Фосетт критикувала антисуфражистів за спосіб отримання підписів під петиціями, вказуючи, що принаймні частина з них була одержана «на знак протесту проти того, щоб ними керували ці порушники закону» [7, с. 8–9]. Вона нагадала, що більшість суфражистів виступає проти насильства, і, крім того, жінки у Великій Британії у 9 разів більш законслухняні, ніж чоловіки, тому, якщо суспільство не хоче, щоб ним «керувала менш законслухняна стаття, то позбавити права голосу потрібно не жінок» [7, с. 52].

Дослідниця О.В. Шнирова вказує на те, що після подачі петицій до парламенту фонд Ліги виявився повністю спустошеним, і у цьому контексті звинувачення у бік антисуфражистів щодо підкупу своїх прихильників видаються цілком небезпідставними [1, с. 260].

Таким чином, початок ХХ ст. для Великої Британії ознаменувався появою організованого антисуфражистського руху. Цей факт є свідченням не лише наявності у британському суспільстві опозиції до вимоги надання жінкам права голосу, але й ефективності та масштабності діяльності суфражистів. Активізація антисуфражистського руху означала усвідомлення його прихильниками значної ймовірності перемоги ідейних опонентів.

Оскільки більшість учасників антисуфражистського руху становили жінки, можна констатувати, що він, як і суфражизм, уособлював поступовий вихід жінок з-під чоловічої опіки і намагання заявити про себе та свої погляди публічно.

Список літератури:

1. Шнирова О.В. Антисуфражизм как зеркало суфражизма / О.В. Шнирова // Диалог со временем. – 2007. – № 19. – С. 253–283.
2. Against woman suffrage (leaflet No.57). The National League for Opposing Woman Suffrage // A guid cause. ... The women`s suffrage movement in Scotland. – Mode of access : <http://goo.gl/3qpd6>. – Title from the screen.
3. Brown D.E. A Conversation on a Subject of the Day / D.E. Brown // Our Outlook. The official organ of the Young women`s Christian association of Great Britain and Ireland. – 1912. – February. – P. 28–30.
4. Brown R. The Anti-Suffragist movement / R. Brown // Looking at History. – Mode of access : <http://goo.gl/XKSr5Z>. – Title from the screen.
5. Bush J. Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain / J. Bush. – New York : Oxford University Press, 2007. – 340 p.
6. Enfranchisement of women (05 May 1911) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1911. – Vol. 25. – col. 737.
7. Fawcett M.G. Women`s Suffrage : A Short History of a Great Movement (1912) / M.G. Fawcett. – New York : Source Book Press, 1970. – 94 p.
8. Harrison B. Separate Spheres: The Opposition to Women`s Suffrage in Britain / B. Harrison. – London and New York : Routledge, 2012. – 274 p.

9. Lord Curzon's Fifteen Good Reasons Against the Grant of Female Suffrage // The National League for Opposing Women's Suffrage. – London, 1910. – 2 p.
10. Markham V. Miss Violet Markham's Great Speech at the Albert Hall, February 28th, 1912 / V. Markham. – London : National League for Opposing Woman Suffrage, 1912. – 3 p.
11. The movement against woman suffrage in England // The Literary Digest. – 1908. – 29 August. – P. 274.

АНТИСУФРАЖИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ В НАЧАЛЕ XX ВВ.: КРАТКИЙ ОБЗОР

В статье исследована деятельность антисуфражистского движения на британских просторах в начале XX в. На основе имеющихся источников и историографии исследован состав участников движения и методы их деятельности. Акцентируется внимание на идеологических принципах антисуфражистов, в частности на том, что они не отрицали необходимость приобщения британок к публичной сфере, но считали, что для женщин достаточно участия в политических делах на местном уровне. Автор приходит к выводу, что это движение, как и суфражизм, олицетворяло постепенный выход женщин из-под мужской опеки и попытку заявить о себе и своих взглядах публично.

Ключевые слова: антисуфражизм, Великобритания, методы деятельности, идеологические принципы, женщины, суфражизм.

ANTI-SUFFRAGE MOVEMENT IN GREAT BRITAIN AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY: A BRIEF OVERVIEW

In the article the Anti-Suffrage movement activity on British territory in the early twentieth century is studied. On the basis of available sources and historiography the combination of movement participants and their methods of activity are studied. The attention is focused on the Anti-Suffrage ideology, in particular, on the fact that they did not deny the necessity of British women entry into the public sphere, but they believed that women's participation in politics at local level would be enough. The author comes to the conclusion that this movement, as well as suffrage movement, represented the gradual withdrawal of women from male guardianship and an attempt to assert themselves and their views publicly.

Key words: Anti-Suffrage movement, United Kingdom, methods, ideology, women, suffragism.

Космина В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

«ЛІВИЙ ПОВОРОТ» У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИТОКИ

У статті аналізується «лівий поворот» у політичному житті країн Латинської Америки та його історичні витоки. Латиноамериканська цивілізація сформувала політичні традиції та цінності, що утверджують державний патерналізм і корпоративізм. Історія цієї цивілізації у ХІХ–ХХ ст. демонструє значний вплив каудильїзму і популізму. «Лівий поворот» уособлює державний патерналізм у ХХІ ст.

Ключові слова: лівий поворот, Латиноамериканська цивілізація, патримоніальна держава, каудильїо, популізм.

На початку ХХІ ст., всього за десятиліття після руйнування комуністичних режимів у Східній Європі та розпаду СРСР, у більшості країн Латинської Америки один за одним почали встановлюватися ліві та лівоцентристські політичні режими. У результаті демократичних виборів президентами ставали:

– 1999, 2000, 2006, 2012 рр. – У. Чавес, Рух V Республіка, Об'єднана соціалістична партія Венесуели (Венесуела);

– 2002, 2006 рр. – Л.І. Лула да Сілва, Партія трудящих (Бразилія);

– 2003 р. – Н. Кіршнер, Фронт за перемогу (Аргентина);

– 2004 р. – М. Торріхос, Революційно-демократична партія (Панама);

– 2005, 2015 рр. – Т. Васкес, Широкий фронт – Прогресивна зустріч (Уругвай);

– 2006, 2010, 2014 рр. – Е. Моралес, Рух до соціалізму (Болівія);

– 2006, 2014 рр. – М. Бачелет, Соціалістична партія (Чилі);

– 2007, 2011 р. – К. Фернандес де Кіршнер, Фронт за перемогу (Аргентина);

– 2007 р. – А. Колом Кабальєрос, Національне об'єднання надії (Гватемала);

– 2007, 2009, 2013 рр. – Р. Корреа, Альянс Горда й суверенна батьківщина (Еквадор);

– 2007, 2012 рр. – Д. Ортега, Сандіністський фронт національного визволення (Нікарагуа);

– 2008 р. – Ф. Луго, Патріотичний альянс за зміни (Парагвай);

– 2009 р. – М. Фунес, Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (Сальвадор);

– 2010 р. – Х. Мухіка, Широкий фронт (Уругвай);

– 2010, 2014 рр. – Д. Русеф, Партія трудящих (Бразилія);

– 2011 р. – О. Умала, Перуанська націоналістична партія (Перу);

– 2013 р. – Н. Мадуро, Об'єднана соціалістична партія Венесуели (Венесуела);

– 2014 р. – С. Санчес Серен, Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті (Сальвадор).

Упродовж десятиліття так званий «лівий поворот» тією чи іншою мірою охопив майже всю Латинську Америку. Так, із 10 країн Південної Америки представники лівих сил не виборювали президентську посаду лише в Колумбії, що вже півстоліття потерпала від лівих партизанських рухів.

Пересвідчившись у довготривалості вказаного феномену, дослідники шукали його причини і зазвичай знаходили в начебто неспроможності нав'язаної регіону міжнародними фінансовими інституціями неоліберальної економічної політики, яку проводили уряди країн регіону в 1990-ті роки. Відповідно лівоцентристська політика розглядалася багатьма вченими як свого роду закономірність ХХІ ст. Коли ж у другій декаді століття стали набирати силу правоцентристські тенденції, заговорили вже про «правий поворот», неоліберальний, а попередні процеси інтерпретуються як тимчасові, зумовлені переважно помилками в реалізації самого неоліберального курсу. Це можна простежити у публікаціях північноамериканських авторів [2; 6], латиноамериканських учених [1; 3; 9], російських дослідників [8; 15; 17].

Думається, однак, що причини «лівого повороту» значно глибші, мають системний характер і будуть даватися взнаки й у майбутньому. І в цій статті спробуємо окреслити базові, цивілізаційні витоки цього феномену.

Початок формуванню унікальної Латиноамериканської цивілізації покладає конкіста Америки іспанцями та португальцями, що почалася на зламі XV – XVI століть. Вона єдина була утворена внаслідок злиття вже сформованих раніше цивілізацій: середньовічної західноєвропейської, представленої іберійськими державами – Іспанією та Португалією, та індіанських цивілізацій Південної і Центральної Америки (інків, ацтеків і майя). У ній єдиний з'єдналися цивілізації Старого і Нового Світу. При цьому її розвиток радикально відрізнявся від цивілізаційного розвитку Північної Америки, куди із Західної Європи практично в чистому (навіть «рафіновано чистому» – пуританському) вигляді переносилися віддиференційовані соціальні системи нового часу [14, с. 177–213]. С. Гантінгтон із цього приводу зауважував: «Хоча Латинська Америка і є нащадком європейської цивілізації, вона еволюціонувала зовсім іншим шляхом, ніж Європа та Північна Америка. Культура там кланова й авторитарна, що в Європі проявилось значно слабкіше, а в Північній Америці не проявилось взагалі... Політична еволюція й економічний розвиток Латинської Америки різко відрізняються від моделей, що превалюють у північноамериканських країнах» [19, с. 56–57].

Це зумовлено тим, що суспільства середньовічних Іспанії та Португалії та доколумбової Америки мали низку схожих стилевих характеристик цивілізаційної структури, причому близьких до східного типу. Ключовою була наявність у них патримоніальних держав, сакралізованих релігією, а значить, і відповідного сприйняття влади масою населення. Де в чому подібними були і форми соціальної організації з їх корпоративно-колективістським складником. Звичайно, піренейські суспільства принципово відрізняла від східних відсутність жорсткої регламентації життя людини і суспільства, позаяк християнство не встановлює численних норм і правил для мирського життя. Але й у «доосьових» індіанських культурах такого роду норми були не більш ніж архаїчною традицією, лише зовні закріпленою релігією. Ці обставини робили у принципі можливим структурне з'єднання двох типів суспільств.

Та це об'єднання було асиметричним, оскільки в районах колишніх високих культур відбувалося з'єднання цивілізацій різних історичних типів –

«доосьового» й «осьового». Крім того, внаслідок руйнівної конкісти від доколумбових цивілізацій залишилися тільки «уламки» у вигляді деяких традиційних форм господарювання та соціальної організації, подекуди ще збережених релігійних культів та елементів художньої культури, а також сам носій і спадкоємець цих цивілізацій – індіанське населення. Але з останнім пов'язана й асиметрія іншого роду – значна чисельна перевага. За даними П. Шоню, у 1700 р. вже досить поріділе індіанське населення Америки нараховувало, однак, 11 млн. осіб, тоді як число білих жителів сягало тільки 700 тис. [20, с. 258], тобто було в 15 разів меншим.

Принесена з Піренейського півострова соціальна система мала пристосуватися до нового середовища, яке становили, з одного боку, соціальні, культурні, особистісні системи індіанських спільнот, а з іншого – природно-кліматичні та економіко-географічні умови Америки. Цей природно-географічний чинник, спільний для індіанців (повністю адаптованих до нього) та іспанців, зумовлював зближення у їхньому світовідчутті, напрямках і технології господарської діяльності, причому часто за індіанським зразком. А якщо додати сюди повну залежність колоній від метрополії, у свою чергу залежної від європейської економіки, то стане очевидною і спільність долі населення колоній, і неминучість поступового становлення в них інтегрованої соціокультурної системи.

У цивілізації, що формувалася, політична влада, природно, мала патримоніальний характер, причому більш виражений, ніж на Піренейському півострові. Світська і духовна влада тут настільки переплелися, що являли собою по суті єдиний комплекс. Діяла керована із Іспанії і вкрай бюрократизована структура управління колоніями. Індіанська община поставала логічним доповненням патримоніальної держави іберійського походження. Разом ці різноцивілізаційні компоненти і становили цілісний комплекс, близький до східних зразків.

Духовно-моральну інтеграцію колоніального суспільства, що складалося з комунікативних сегментів різних культур («осьової» християнської, «доосьової» індіанської у зонах розвинених цивілізацій Америки, первісних міфологічних культів у великій кількості індіанських племен та привезених із Африки рабів), покликане було забезпечити християнство. Католицька Церква добила майже повного знищення «матеріальних» символів колишніх релігійних культів індіанців –

храмів, ідолів, сакральних зображень. Проте ця «смерть богів», що руйнувала колективну самосвідомість і підривала етнокультурну самоідентифікацію індіанців, не забезпечувала «викорінення» старих символів і заміни їх новими на рівні архетипу. Результату вдалося досягти після наближення християнських символів до традиційної індіанської символіки, надання їм зовнішньої «пізнаваності». Одним із таких засобів стало зведення християнських культових споруд на вершинах пірамід, де колись стояли індіанські храми.

А найефективнішим кроком було офіційне введення наприкінці XVI ст. шанування Діви Гвадалупської – Богородиці в образі індіанки. Культ Діви Гвадалупської широко розповсюдився і посів центральне місце в своєрідному «індіанському католицизмі», що пояснюється його символічною подібністю до культів Богині-Матері та Богині-Землі в індіанських народів. «Індіанізація» католицизму супроводжувалася і зворотним процесом: індіанці відправленню своїх традиційних культів все частіше надавали зовні християнських обрядових форм.

Визискування метрополіями колоній та їхнього населення (білого, індіанського, метисного, негрятського з числа завезених із Африки рабів) врешті-решт викликало війну колоній за незалежність. Вона тривала з 1810 до 1826 р., мала підтримку з боку потужних європейських держав та США й увінчалася успіхом. Нові латиноамериканські республіки налагоджували прямі торговельно-економічні зв'язки з розвиненими країнами і водночас старанно копіювали з демократичних систем США і, почасти, Англії конституції, законодавство, державні інститути (посади президентів, двопалатні парламенти, територіально-адміністративний поділ, навіть назви держав).

Але в США ці інститути утворилися в межах еволюції віддиференційованої функціональної системи політики. А в Латинській Америці, де відносини між патримоніальною владою і масою населення традиційно будувалися на засадах патерналізму, ці «запозичення» лише зовні підфарбували в «демократичні» кольори фасад традиційної цивілізаційної будівлі з багатфункціональним релігійно-владно-власницьким комунікативним центром, представленим багатою креольською верхівкою. Народ підкорився цій «демократичній» владі, за звичкою уповаючи на її «добру волю», а католицизм за традицією освятив таку покору патримоніальній владі.

Економіки країн Латинської Америки у зростаючих масштабах інтегрувалися до світового

капіталістичного ринку на правах постачальників окремих видів продовольства чи корисних копалин і здобували монокультурний характер. При цьому в іспаномовних країнах та Бразилії якраз великі плантатори, земле- і шахтовласники мали прямий доступ і до влади. Засобом концентрації в одних руках влади і власності та збереження патримоніального характеру влади був соціально-політичний феномен каудильїзму. Це була давня традиція об'єднання груп людей навколо сильного та впливового лідера в надії здобуття його заступництва та просування слідом за ним ієрархічною суспільною драбиною. Такими каудильїо (від ісп. *caudillo* – вождь, проводир) найчастіше були великі землевласники, власники рудників, торговці-експортери, керівники збройних загонів, інші лідери, що мали в очолюваних ними угрупованнях необмежену владу й беззаперечний авторитет.

Індіанські общини та новітні «корпорації» каудильїстського типу вказували на збереження в Латинській Америці общинності у вигляді локальних сегментарних спільнот. Комунікації кожної з них (і серед індіанців, і серед метисів та креолів) все ще регулювалися медіумами моралі з відповідними цінностями взаємності, солідарності, спільного блага, справедливості, підтримуваними Католицькою Церквою. Очолювана різного роду загальнонаціональними каудильїо патримоніальна держава та общинність являли собою взаємозв'язані цивілізаційні структури, причому східного зразка, які не зруйнувало і певне поширення в регіоні комунікацій властивих постцивілізації віддиференційованих функціональних систем політики, економіки, науки тощо.

Як пишуть Б. Сорж і Д. Мартучеллі, «між державою та підлеглими спільнотами склався негласний пакт, згідно з яким підлегли спільноти визнавали за державою право стягувати данину і вимагати повинностей, тоді як держава, своєю чергою, забезпечувала закріплення і відтворення корпоративної структури цих спільнот, утримуючись від прямого втручання в їхню внутрішню організацію або в структуру їхніх органів влади. Сама структура олігархічної влади сприяла цьому розділенню навіть протягом значної частини XIX століття». За наявності свого роду кастової структури корінне населення не допускалося до участі в національному житті, «водночас дозволяючи владним елітам здійснювати політичне панування над «республікою індіанців» [16, с. 187].

В умовах XX ст. ці структури набули нового забарвлення. Так, після руйнівної економічної

кризи 1929–1933 рр. багато держав взяли курс на імпортозаміщувальну індустріалізацію. Однак його реалізація була вкрай ускладнена обмеженістю ресурсів і зростанням протестної активності мас, котрі вимагали від патерналістської влади невідкладного вирішення соціальних проблем. Тому за політичної нестабільності зазвичай встановлювала свою диктатуру армія, що лишалася чи не найстійкішим із усіх державних інститутів. Тільки в 1945–1970 рр. у регіоні сталося 75(!) військових переворотів.

Однак з'явився і різновид режимів, здатних акумулювати соціально-політичну активність зовсім різних соціальних груп. Ці режими спиралися на популізм – ідеологію і практику масових («народних») націоналістичних рухів, керованих загальноновизнаним вождем і призначених для мобілізації населення на підтримку його політичної влади. По суті це було нове видання каудильїзму, пристосованого до умов ХХ ст. «Класичні» популістські режими Ж. Варгаса в Бразилії (1930–1945 і 1951–1954) і Х.Д. Перона в Аргентині (1946–1955) опиралися на підтримку профспілок і легко задовольняли їхні вимоги, намагаючись поєднати вирішення економічних і соціальних проблем. В управлінні суспільством вони застосовували здавна відомі Латиноамериканській цивілізації методи корпоративізму і «безкомпромісного патерналізму» [5, р. 468], тобто прямого диктату.

Найбільш організаційно й ідеологічно оформленим був перонізм в Аргентині. Він проголошував гасла економічної незалежності, політичного суверенітету та соціальної справедливості. Дуже показовими є організаційні принципи, на яких будувався режим. Його трьома головними опорами офіційно проголошувались «вождь/провідник» – «керівні кадри» – «народ як організована маса» [7, р. 25].

Популізм став властивий багатьом режимам і рухам у Латинській Америці. Так, після перемоги революції 1959 р. неформальні владні інститути популістського (каудильїстського) типу на чолі з Ф. Кастро утвердилися на Кубі. З часом за участю СРСР вони були частково трансформовані у формальні інститути радянського (партійно-державного) зразка, але фактично відновилися наприкінці 1980-х років [13].

Але загалом у міжнародному житті країн Західній півкулі домінували США. Проголошена ще в 1823 р. доктрина Монро на зламі ХІХ–ХХ ст. була наповнена ідеями панамеріканізму та беззаперечного лідерства США. У роки Другої сві-

тової війни рівень міжамериканської військово-політичної співпраці різко зріс. Як наслідок, у вересні 1947 р. у Ріо-де-Жанейро було підписано Міжамериканський договір про взаємну оборону («Пакт Ріо-де-Жанейро»), а на ІХ Панамериканській (Міжамериканській) конференції (м. Богота, 30 березня – 2 травня 1948 р.) на базі Панамериканського союзу була утворена Організація американських держав (ОАД). Стаття 5 її Статуту, крім іншого, стверджувала, що «агресія проти однієї з американських держав є агресією проти всіх решти» [18, с. 274]. Пізніше аналогічна стаття була включена й у Північноатлантичний договір.

У період із 1930-х до початку 1980-х років ХХ ст. держава в Латинській Америці загалом зберігала свій патримоніальний характер, проте її активна роль у розв'язанні економічних, соціальних і культурних проблем дала змогу помітно збалансувати розвиток суспільства у цих галузях (ці частково модернізовані суспільства Ш. Ейзенштадт називає неопатримоніальними і до їх числа відносить більшість країн Латинської Америки) [21, с. 325, 327]. Порівняно з ХІХ ст. помітно змінився суспільний статус індіанського населення. У Мексиці та низці інших «індіанських» країн із 1930-х років провадилися аграрні реформи, за якими індіанським общинам була повернута частина колись віднятих у них земель. Індіанським селищам надавалася державна допомога в розв'язанні питань освіти, охорони здоров'я, збереження культурних надбань тощо. Проте і більш масштабне залучення общин у життя сучасного латиноамериканського суспільства не змусило їх відмовитися від колишнього способу життя. Як свідчать результати соціологічних і культурологічних досліджень, і досі в індіанських общинах зберігаються як старі вірування, звичаї, колективістські традиції, так і певна відособленість від зовнішнього світу.

У 1980–1990-ті рр. в регіоні відповідно до світових тенденцій намітився відхід від патерналістської ролі держави як багатофункціонального центру і створювалися умови для вільного поширення в суспільстві функціональних систем комунікацій, передусім економічної. Спочатку це принесло позитивні результати, і після «загубленого десятиліття» 1980-х років темпи економічного зростання помітно збільшилися, швидко розвивалася соціальна сфера (освіта, охорона здоров'я). Але в умовах глобалізації недостатньо конкурентоспроможні латиноамериканські економіки зіткнулися «один на один» із досить агресивним і високоорганізованим світовим ринком. У резуль-

таті знову почали загострюватися соціальні проблеми, спостерігався найбільший у світі розрив між доходами найбагатших і найбідніших груп населення.

Тут варто звернути увагу на саму програму неоліберальних економічних перетворень. Рекомендації латиноамериканським країнам щодо нової економічної політики в 1989 році були сформульовані англійським економістом, співробітником Інституту міжнародної економіки Петерсона Дж. Вільямсоном. Вони по-своєму узагальнювали позиції уряду США та головних міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світового банку), штаб-квартири яких розташовані у Вашингтоні, й отримали назву «Вашингтонського консенсусу». Ці рекомендації включали 10 пунктів.

1. Дисципліна у фіскальній політиці й уникнення значних дефіцитів бюджету.

2. Переспрямування державних витрат на ключові питання розвитку, інфраструктуру, допомогу бідним верствам населення в отриманні початкової освіти, первинної медичної допомоги тощо.

3. Податкова реформа: розширення податкової бази та зниження граничних ставок податків.

4. Процентні ставки повинні визначатися ринком і бути в реальному вираженні позитивними, але помірними.

5. Вільні курси обміну валют.

6. Лібералізація торгівлі: зняття кількісних обмежень на імпорт, відносно низькі й уніфіковані захисні тарифи.

7. Зняття бар'єрів для прямих іноземних інвестицій.

8. Приватизація державних підприємств.

9. Деретулювання економіки.

10. Юридичне забезпечення прав власності [10].

Деякі з цих принципів у низці країн впроваджувалися на вимогу світових фінансових центрів ще у 1980-ті роки. А на початку 1990-х років нова політика вже втілювалася ледь не повсюдно в Латинській Америці (виняток, звісно, становила Куба). На неї покладалася великі надії і в регіоні, і поза ним. Відбувалася приватизація державних підприємств і цілих галузей. У регіон наростаючими обсягами надходили іноземні інвестиції.

Перехід від кейнсіанської до неоліберальної моделі економічної політики дав помітний поштовх економічному розвитку латиноамериканських країн. Якщо в 1981–1989 рр. середньорічні темпи зростання ВВП в 19 країнах регіону (крім Куби) становили 1,3%, то в 1990–1997 рр. вони зросли до 3,2% [4, р. 54]. Останнє десяти-

річчя ХХ ст. не було безхмарним, про що свідчили банківські кризи в Мексиці та Аргентині в 1994 р. та в Бразилії в 1998 р., збої в розвитку інших країн, економічна криза початку 2000-х років в Аргентині, проте економіка регіону отримала деяку динаміку. Удвічі збільшився експорт із країн регіону і втричі – імпорт. Більш як удесятеро зросли прямі іноземні інвестиції.

Одночасно зміцнювалися позиції демократії в регіоні. У 1990-ті роки авторитарний режим зберігався по суті лише на Кубі, яка, до того ж, позбулася «спонсорської» допомоги від СРСР і переживала критичний «особливий період у мирний час».

Ці процеси позитивно позначилися на міжнародному становищі країн регіону. Налагоджувалися зв'язки з країнами Євросоюзу.

Тон у зміцненні контактів з європейськими країнами задавала Іспанія. Вона була ініціатором зближення ЄС і Латинської Америки, а тим часом узялася за організацію Ібероамериканських самітів. Серед країн Євросоюзу посильну допомогу надавала їй Португалія, що нарощувала зв'язки з Бразилією. Розширювалася співпраця з іншими країнами. Все міцніші позиції в економіці більшості країн регіону відвойовували транснаціональні корпорації, що було проявом загального тренду глобалізації. Разом із ТНК приходили і новітні технології, прискорювався процес модернізації.

Однак економічна динаміка мало змінювала соціальне становище більшості латиноамериканців. Багатіли найзаможніші верстви населення, тоді як число соціально знедолених помітно не зменшувалося. Якщо в 1980 р. частка родин, що проживали в умовах бідності (не могли задовольнити потреби в найнеобхідніших товарах) становила 35%, у тому числі тих, що проживали в умовах крайньої бідності (не могли задовольнити потреби в продуктах харчування), – 15%, а в 1990 р. – навіть 41% і 18% відповідно, то в 1994 р. ці частки становили 38% і 16%, а в 1997 р. – 36% і 15% [12, с. 55].

Як зазначає венесуельський економіст і політик Т. Петкофф, «після десятиліть десароллістських військових диктатур і популістських та/чи неоліберальних демократій спільним підсумком стали інституційна деградація, корупція, нестійке і суперечливе економічне зростання, котре привело до виникнення найбільш несправедливих і нерівноправних суспільств на планеті, що перебувають у постійній соціальній кризі та політичній нестабільності» [11, с. 5]. Тут спостерігається

найбільший у світі розрив між доходами найбагатших і найбідніших груп населення.

Б. Сорж і Д. Мартучеллі так описують загальний зміст зазначеної економічної моделі: «У деяких країнах проринкові реформи, які часто виправдовуються та політично полегшуються гіперінфляцією, потягли за собою демонтаж держави і справили особливо згубний вплив на найбідніші сегменти населення. Ця модель, яку ми назвемо технократично-реформістською, робила наголос на структурних реформах, які повинні були забезпечити фіскальну відповідальність і прозорість, монетарну стабільність і зменшення державного втручання в певні ринкові механізми» [16, с. 243]. Водночас ці автори відзначають соціальні і політичні наслідки курсу, ініційованого міжнародними фінансовими організаціями: «Коли політичне життя зводиться до державної політики, соціальне життя – до абстрактних соціально-економічних категорій, а проблеми зайнятості, трудових відносин та інтеграції неофіційного сектора перекладаються на ринок, неможливо розробити політичний проект, з яким могли би ідентифікувати себе найбідніші сегменти. Зубожілий економістський погляд на політичне життя йшов пліч-о-пліч із зубожінням соціальної сфери. Суспільство заганяли в категорії рівня доходу, бідності і соціальної нерівності. Будь-яке зацікавлення індивідуальною дією зводило до цінності підприємливості, а спільноту втискали в інструментальне і надзвичайно обмежене поняття соціального капіталу. Технократично-реформістський дискурс втиснув захист символічної гідності бідноти в категорію вилучених сегментів, які вимагають компенсаторної соціальної політики» [16, с. 244].

Невдоволення соціальних низів якраз і вилилося в широку підтримку лівоцентристських партій та блоків на виборах у більшості країн Латинської Америки в першій декаді XXI ст. Саме прихід цих партій до влади отримав назву «лівого повороту» в Латинській Америці.

Важливо зазначити, що цей «поворот» відбувся на власне латиноамериканському ґрунті, на відміну від попередніх десятиліть, коли ліві сили, головним чином комуністи, спиралися на ідеологічну, організаційну, фінансову допомогу з боку КПРС та радянських спецслужб. Більше того, в середовищі «нових лівих» Латинської Америки, що виступають із позицій «соціалізму XXI ст.», досить поширена критика на адресу «соціалізму XX ст.», представленого передусім радянською моделлю тоталітарного суспільства.

Ліві та лівоцентристські сили почали формувати уряди вже на зламі XX – XXI ст. «Піонером» тут виступив венесуельський ліворадикальний лідер У. Чавес, висуванець коаліції «Рух V Республіка», що вперше перемаг на президентських виборах 1998 р., а очолив уряд у 1999 р. Крім того, зберігався режим «соціалізму XX ст.» на Кубі, що слугував «флагманом» для лівих радикалів у всій Латинській Америці. Кубинсько-венесуельський альянс надалі і створив базу для прискорення «лівого повороту».

Таким чином, сама системно-комунікативна структура суспільства в Латиноамериканській цивілізації штовхала до посилення ролі державного регулятора в житті суспільства, чим і програмувала «лівий поворот». Питання ж реалізації нової політики на початку XXI ст. та її наслідків потребує спеціального висвітлення.

Список літератури:

1. Arancón F. América Latina en 2016: terminó la hegemonía de la izquierda [Електронний ресурс] / Fernando Arancón // El Orden Mundial en el Siglo XXI. – Режим доступу: <http://elordenmundial.com/2016/01/14/america-latina-en-2016.html>
2. Blei D. Is the Latin American Left Dead? [April 18, 2016] [Електронний ресурс] / Daniela Blei // Режим доступу: <https://newrepublic.com/article/132779/latin-american-left-dead.html>
3. Carné J. ¿América Latina da un Giro a la Derecha? [Електронний ресурс] / Jonatán Carné // Режим доступу: <http://blog.sabf.org.ar/2016/04/06/america-latina-da-un-giro-a-la-derecha.html>
4. French-Davis R. El contexto de las privatizaciones y la situación actual: Entre el Consenso de Washington y el crecimiento con equidad [Електронний ресурс] / R. French-Davis // Nueva Sociedad: revista latinoamericana de ciencias sociales. – №207. – Режим доступу: http://nuso.org/upload/articulos/3405_1.pdf (P.54)
5. History of Latin American Civilization : Sources and Interpretations [ed. by Lewis Hanke]. – Boston : Little, Brown, 1967 – Vol.2 : The modern age. – 1969. – xvii, 548 p.
6. Mignolo W. Los Estados del giro a la izquierda no renunciaron a la economía capitalista [Електронний ресурс] / Walter Mignolo // Режим доступу: <http://kavilando.org/index.php/2013-10-13-19-52-10/formacion-popular/4846-walter-mignolo-los-estados-del-giro-a-la-izquierda-no-renunciaron-a-la-economia-capitalista.html>
7. Perón J.D. Conducción política / J.D. Perón – Buenos Aires : Mundo Peronista, 1952. – 252 p.

8. Sanders K. Правый поворот в Латинской Америке: промежуточные результаты и перспективы [Май 17, 2016] [Електронний ресурс] / Kitty Sanders // Режим доступу: <http://www.kittysanders.com/2949.html>
9. Stoessel S. Giro a la izquierda en la América Latina del siglo XXI [Електронний ресурс] / Soledad Stoessel // Polis: Revista Latinoamericana. – 2014. – 39 // Режим доступу: <https://polis.revues.org/10453.html>
10. Williamson J. What Washington Means by Policy Reform [Електронний ресурс] / John Williamson, Peterson Institute for International Economics. Chapter 2. from Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Edited by John Williamson. Published April 1990 // Режим доступу: <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=486.html>
11. Жирнов О.А. «Левый поворот» в Латинской Америке : аналитический обзор / О.А. Жирнов, И.К. Шереметьев ; РАН ; ИНИОН ; Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регион. проблем : Отд. Зап. Европы и Америки. – М. : ИНИОН РАН, 2008. – 130 с. – (Проблемы Латинской Америки).
12. Жирнов О.А. Латинская Америка : затянувшееся ожидание экономического чуда : науч.-аналит. Обзор / О.А. Жирнов, И.К. Шереметьев ; Рос. акад. наук, ин-т науч. информ. по обществ. наукам. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – 107 с. – (Проблемы Латинской Америки).
13. Космина В.Г. Куба: інституційні струси у ХХ столітті / В.Г. Космина // Зовнішні справи. – 2015. – № 10. Історичні науки. – С. 34–37.
14. Космина В.Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса / В.Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
15. Окунева Л. «Левый поворот» и демократия в Латинской Америке / Людмила Окунева // Международные процессы. – 2009. – Т.7. – № 1 (10). – С. 43–53.
16. Сорж Б., Мартучеллі Д. Латиноамериканський виклик: Соціальна згуртованість і демократія / Бернарду Сорж, Даніло Мартучеллі; пер. з португ. та англ. Т. Цимбал. Львів : Кальварія; К. : Ніка-Центр, 2014. – 288 с.
17. Субботин И. Пришел ли конец «левого поворота» в Латинской Америке [Електронний ресурс] / Игорь Субботин // Режим доступу: <http://www.mk.ru/politics/2015/12/28/prishel-li-konec-levogo-povorota-v-latinskoy-amerike.html>
18. Устав Организации американских государств : 30 апреля 1948 г. // Гвоздарев Б.И. Организация американских государств. – М. : Изд-во Ин-та международ. отн-й, 1960. – С. 273–292.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с. – (Philosophy).
20. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню ; пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 608 с. (Великие цивилизации).
21. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ : сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

«ЛЕВЫЙ ПОВОРОТ» В ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКЕ В НАЧАЛЕ ХХ В.: ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ИСТОКИ

В статье анализируется «левый поворот» в политической жизни стран Латинской Америки и его исторические корни. Латиноамериканская цивилизация сформировала политические традиции и ценности, утверждающие государственный патернализм и корпоративизм. История этой цивилизации в XIX–XX вв. демонстрирует значительное влияние каудилизма и популизма. «Левый поворот» олицетворяет государственный патернализм в XXI в.

Ключевые слова: левый поворот, Латиноамериканская цивилизация, патримониальное государство, каудильо, популизм.

„LEFT TURN” IN LATIN AMERICA AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY: CIVILIZATION ORIGINS

The article analyzes the „left turn” in politics in Latin America and its historical origins. Latin American civilization has formed a political traditions and values that affirm a state paternalism and corporatism. The history of this civilization in the nineteenth and twentieth centuries demonstrates the significant impact of caudillismo and populism. „Left turn” represents the state paternalism in the XXI century.

Key words: left turn, Latin American civilization, patrimonial state, caudillo, populism.

Ціватий В.

Дипломатична академія України при МЗС України

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІТАЛІЙСЬКОГО ГУМАНІЗМУ В ДОБУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ: ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ПОГЛЯДИ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ (1265–1321)

У статті проаналізовано основні напрями політичної, дипломатичної та літературної діяльності видатного сучасника доби Відродження – Данте Аліг'єрі, оскільки його практичний досвід і літературно-поетична спадщина не втратили своєї актуальності і до сьогодні, а його ім'я і творчість міцно пов'язують Італію та Україну через віки й тисячоліття європейської історії. Політика і дипломатія доби Відродження постає закономірним інституційним продовженням політико-дипломатичних ідей попередніх епох, зокрема античної. Водночас вона є цілком самостійним, інституційно оформленим, оригінальним політико-дипломатичним явищем, що відображає цілісний політико-системний і евристично-осмислювальний підхід до навколишнього світу й особистості в ньому. В епоху Відродження інституціонувався нова світоглядна парадигма. Культура Ренесансу звернула увагу людини на земний світ і його принади, відкриваючи очі на його красу та формуючи потребу активної взаємодії в пізнанні тасмниць, а також у творчому переформуванні й увічненні його образу політико-дипломатичними засобами. Інтерес до пізнання земних речей, відкидання безперечногo авторитету церкви, зростання світських елементів у культурі дослідники називають характерною прикметою Відродження.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, історія дипломатії, дипломатична місія, інституціоналізація, доба Відродження, Данте Аліг'єрі, Італія, Україна.

Для вивчення історичних або культурологічних процесів, явищ і подій автор пропонує до попередніх досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції або інституціональні портрети розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, культурологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії

передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики, культури, дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики, дипломатії, політичної культури тощо) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом із певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол,

інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної, соціокультурної чи дипломатичної діяльності держав та їх дипломатичний інструментарій, а, спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики, культури й дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики, дипломатії й культури доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, Н.Г. Подаль, В.В. Ставнюк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.І. Яровий та інші.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ століття щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового і Нового часу у своїх наукових роботах приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Загалом аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав як політичної, політико-дипломатичної та соціокультурної свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці, політичній культурі та дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти не означає збагнути сутнісних ознак самої системи

держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Культура Ренесансу звернула увагу людини на земний світ і його принади, відкриваючи очі на його красу та формуючи потребу активної взаємодії у пізнанні таємниць, а також у творчому переформуванні й увічненні його образу політико-дипломатичними засобами. Інтерес до пізнання земних речей, відкидання безперечного авторитету церкви, зростання світських елементів у культурі дослідники називають характерною прикметою Відродження. Політика й дипломатія доби Відродження постає закономірним інституційним продовженням політико-дипломатичних ідей попередніх епох, зокрема античної. Водночас вона є цілком самостійним, інституційно оформленим, оригінальним політико-дипломатичним явищем, що відображає цілісний, політико-системний і евристично-осмислювальний підхід до навколишнього світу й особистості в ньому. В епоху Відродження інституціоувалася нова світоглядна парадигма. За відомою характеристикою Фрідріха Енгельса, епоха Відродження – це «найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, що потребувала титанів і яка породила титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатосторонності і вченості».

Данте Аліг'єрі (іт. *Dante Alighieri*; 13 липня 1265, Флоренція – 13/14 вересня 1321, Равенна) – видатний італійський політичний діяч, письменник, літературознавець, поет, богослов, мислитель і дипломат, світоглядний титан доби Відродження. Його найбільш відомим світовим шедевром є поема «Божественна комедія» (іт. *la Divina Commedia*). «Божественна комедія» – це філософсько-художній синтез середньовічної культури [6]. Відомостей про життя Данте Аліг'єрі, цієї непересічної особистості, збереглося вкрай мало, основним їх джерелом є написана ним самим же художня автобіографія, в якій описаний лише певний період.

Данте Аліг'єрі розпочав свою літературну діяльність досить рано і написав багато творів, але світову славу принесла йому написана на тосканському діалекті *Divina Commedia* («Божественна комедія»), яку розпочав писати в 1290 р., переробив у 1313 р., а закінчив у 1321 р. У трьох частинах («Пекло», «Чистилище», «Рай») Данте описує свою мандрівку до Бога. Супутником Данте є римський поет Вергілій, пізніше Данте супроводжує Беатріче, що уособлює милість Божу. Твір

є справжньою енциклопедією середньовіччя. Багато дослідників вважають «Божественну комедію» одним із найвизначніших творів не лише італійської, а й світової літератури.

Точна дата народження Данте невідома: за різними джерелами він народився в 1265 р. між 14 травня і 13 липня у шляхетній родині. Інколи згадується як дата народження і 1266 р. Про його освіту теж відомостей практично не залишилося, але збереглися свідчення, коли він просто вражав сучасників своєю освіченістю. Є гіпотеза, що він навчався вдома, а згодом продовжив навчання в Болонському університеті (щоправда, не закінчив його). Велику увагу і багато часу Данте приділяв самоосвіті, зокрема, вивченню іноземних мов, творчості античних поетів, серед яких особливу перевагу віддавав Вергілію, вважаючи його одним зі своїх духовних вчителів [2; 13].

Платонічне кохання заселилося в його серце у віці 9 років, коли Данте Аліг'єрі зустрів Беатріче Портінарі, дочку Фолко Портінарі, в яку закохався до без тям з першого погляду, але ні разу навіть не заговорив до неї. Після досягнення повноліття він мав можливість часто її бачити, обмінювався з нею вітаннями на вулиці, але ніколи добре її не знав – він подавав приклад так званого «ввічливого кохання». З позицій сьогодення важко зрозуміти перипетії того кохання та всі його обставини. Проте саме це кохання було найсвітлішою подією в житті А. Данте і, можливо, поштовхом до літературної творчості. У багатьох його поезіях Беатріче оспівується як напівбожество, що постійно спостерігає за ним. На велике нещастя для Данте Беатріче померла у 1290 р.

Смерть коханої жінки змусила його з головою піти в науку, він вивчав філософію, астрономію, богослов'я, перетворився в одного з найосвіченіших людей свого часу, хоча при цьому багаж його знань не виходив за межі середньовічної традиції, що спиралася на богослов'я.

У 1295 р. Данте Аліг'єрі почав займатися політикою і дипломатією, належачи до антипапистської партії. Після вступу в силу регламенту 1295 р., який дозволяв людям із середніх верств займати політичні посади, якщо вони зареєстровані в якомусь мистецтві, Данте увійшов у гільдію цілителів і фармацевтів. У наступні роки його ім'я часто згадується в реєстраційних документах. У 1294 р. у Флоренції помер Брунетто Латіні (1220–1294), нотаріус, який завідував кореспонденцією Флорентійської республіки, дипломат, вчений і поет. І у зв'язку з цією сумною подією в джерелах збереглася інформація, згідно з якою

одним із найкращих його учнів, якому він передав навички дипломатичної майстерності, переговорного процесу, і був саме Данте Аліг'єрі. Саме його Данте називав своїм учителем. У серпні 1320 р., майже одразу після того, як були написані останні рядки «Комедії»: «Кохання, що рухає сонце і світила...», Данте за дорученням Гвідо да Полента з дипломатичною місією відправляється до Венеції. Щоправда, по дорозі трапляється прикра річ – він захворів малярією...

Він мріяв з допомогою «Комедії» прославитися і повернутися додому з почесними та дипломатичними успіхами, але його надіям не судилося збутися. Захворівши малярією, повертаючись з поїздки у Венецію з дипломатичною місією, поет 14 вересня 1321 р. помер. «Божественна комедія» була вершиною його літературної діяльності, однак тільки нею його багата і різнобічна творча спадщина не вичерпується і включає в себе, зокрема, філософські трактати, публіцистику, лірику.

Достеменно процес політичної та дипломатичної кар'єри та інституційні етапи становлення Данте як дипломата невідомий, оскільки (цілком зрозуміло) багато історичних документів було втрачено, але завдяки іншим джерелам було відтворено велику частину його політико-дипломатичної біографії., досить цікавої та колоритної. Данте був у Раді народу з листопада 1295 р. до квітня 1296 р., у групі «Мудреців» у грудні 1296 року, з травня по вересень Данте входив до Ради Ста. У разі потреби його посилали й з дипломатичною місією [3; 4].

З давніх-давен існує одна дивовижна легенда. Якось глибокої ночі, коли навколо панувала тиша, у браму одного монастиря гучно постукав блідий, змучений подорожній. Брязкіт заліза пролунав у гарячому повітрі. Воратар запитав, хто стукає і що йому треба. На це незнайомий відповів глухо і коротко «Миру!» Цим подорожнім був флорентійський вигнанець, найвидатніший поет Італії Данте Аліг'єрі. Не тільки для себе жадав він спокою і миру, а й для батьківщини своєї, що терзалася безкінечними чварами, війнами й міжусобицями. Данте обстоює не міжнародне співробітництво як умову підтримання миру, а саме індивідуальну відповідальність за підтримку миру, як і за добробут людства загалом. Монархія, або Імперія Данте Аліг'єрі – це модель міжнародного порядку, політико-дипломатична система, модель світоустрою та світового порядку, спрямована на досягнення добробуту людства, складником якого обов'язково є універсальний мир.

Про задум твору Данте так писав у листі до Кангранде дела Скала, італійського вельможі, при дворі якого він жив у вигнанні: «Врятувати людей від ганебного стану й привести їх до щастя». Письменник мріяв про духовне спасіння всього людства, дієвість превентивної дипломатії, тому й проголошував високі ідеали Добра, Любові, Милосердя, Розуму. Тим самим Данте утверджував силу внутрішніх можливостей людини, вірив у її здатність до духовного перетворення, а разом з тим і одухотворення всього життя [5].

Процес утворення інститутів дипломатії – інституціоналізація – передбачає заміну спонтанної та експериментальної поведінки у сфері міждержавних відносин на поведінку регульовану, очікувану, передбачувану і прогнозовану. Прийоми і методи дипломатії раннього Нового часу – це досить складний дипломатичний інструментарій, який націлений на виконання зовнішньополітичних завдань держави. Дипломатичний інструментарій – це сукупність засобів і способів, що застосовуються для досягнення або здійснення поставлених цілей. Труднощі дипломатичної практики пов'язані з цілою низкою факторів і умов, які можуть або сприяти, або перешкоджати виконанню поставлених перед дипломатією завдань або пріоритетів переговорного процесу. Дипломати доби Відродження й раннього Нового часу проводили прелімінарні переговори, готували проекти майбутніх угод, осягали посольський церемоніал і дипломатичний протокол, систему дипломатичних стереотипів. Уже в кінці XV – на початку XVI ст. у Західній Європі почався швидкий перехід до сучасної системи організації посольської служби – постійних дипломатичних представництв. Було закладено основи інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики загалом.

Характеризуючи уявлення про емоції в дипломатії, треба мати на увазі, що відповідні картини будуть різними в різних дипломатичних практиках держав, але при цьому в них можна виділити деякі універсальні, пов'язані з універсальністю людського досвіду, на прикладі переговорного процесу (переговорів) у європейських країнах Середньовіччя і раннього Нового часу. Емоційне забарвлення переговорів завжди відіграло важливу роль у досягненні поставлених завдань. При цьому також необхідно враховувати, що тут також є дилема емоцій – почуття, але вже в цей період їх слід розділяти, роблячи акцент на когнітивному складнику в емоціях. Однак можна показати, що

когнітивний складник в емоціях є наслідком їх соціокультурної зумовленості.

Найбільш поширені емоції в дипломатичній практиці пов'язані з певними зовнішніми проявами (дипломату страшно, чи дипломат сердиться, чи дипломат радіє і т. д.), які потім переносяться і в дипломатичний діалог. Теорія і практика дипломатії Середньовіччя і раннього Нового часу знайшла своє відображення в таких працях дипломатів: Н. Макиавеллі «Государ», Філіп де Коммин «Мемуари», Франческо Гвіччардіні «Історія Італії», Бернар де Розьєр «Короткий трактат про послів», Абрахам де Вікфор «Посол і його функції», Альберико Джентілі «Три книги про посольствах», Ермолао Барбаро «Про службу посла» і т. д. Теоретики та практики дипломатії доби Відродження були впевнені в тому, що політика і дипломатія – це мистецтво, яке не залежить від моралі та релігії, коли йдеться про кошти, а не про мету. Дипломат і політик зобов'язаний усвідомлено або неусвідомлено утримувати функціонально-владну універсальність в цілісності за допомогою професійної компетентності, завдяки мудрості, вмінню вести переговори і робити виважені висновки з історичних порівнянь. У роботах сучасників досліджуваного періоду ми можемо простежити зачатки класифікації інструментів зовнішньої політики держави: мирні інструменти зовнішньої політики (багатосторонні і односторонні) і силові інструменти зовнішньої політики. У своїх працях вони описують плюрилатеральні (багатосторонні) контакти (прямі переговори; дипломатія як засіб; медіація (посередництво); переговорний процес).

Теоретики та практики дипломатії раннього Нового часу були впевнені в тому, що політика і дипломатія – це мистецтво, яке не залежить від моралі і релігії, коли йдеться про кошти, а не про мету. Дипломат і політик зобов'язаний усвідомлено або неусвідомлено утримувати функціонально-владну універсальність в цілісності допомогою професійної компетентності, завдяки мудрості, вмінню вести переговори і робити виважені висновки з історичних порівнянь.

У 1300 р. Данте став членом ради шести пріорів, але папська партія виселила його з Флоренції, конфіскувавши усі маєтності. У 1301 р. Данте присудили до спалення, а будинок його зруйнували. Рятуючись від жорсткого вироку, йому довелося назавжди покинути рідне місто. У 1302 р. флорентійська влада постановила, що Данте загрожуватиме страта, якщо він зробить спробу з'явитися в

місті, не виплативши призначеного штрафу в розмірі п'яти тисяч флоринів.

Цікаво, що в червні 2008 р. через майже 690 років після смерті великого Данте влада Флоренції скасувала своє рішення про його вигнання з рідного міста. За це проголосували 19 членів Флорентійської міськради, а п'ятеро висловилися проти. Мер міста Леонардо Доменічі повідомив, що ануляцію вердикту щодо Данте буде проведено під час урочистої церемонії. На ній великий флорентієць буде удостоєний найвищої нагороди міста. Критики рішення влади Флоренції називають ідею реабілітації Данте дешевим трюком, який має на меті винятково привабити до міста побільше туристів, і відзначають, що якби літератору дозволили повернутися до рідного міста, то він, можливо, ніколи б не написав свої найкращі твори [14].

Людина пристрасна, сповнена великих надій та сподівань, Данте весь час шукає свій «Правий шлях» у світі кривавої ворожнечі, нескінченних політичних чвар, які охопили роздрібнену Італію. Він помиляється, зневірюється і знову намагається дістатися до правди. І завжди зберігає вірність своїм двом музам: Беатріче та Італії, про єдність якої поет мріяв протягом усього свого життя.

«Божественну комедію» було написано в 1307–1321 рр. Це був час, який в історії культури дістав назву Передвідродження. Зростає інтерес до людської особистості, до її земних радощів і сподівань. Поступово починає формуватися новий гуманістичний тип мислення, остаточне становлення якого буде пов'язане з добою Відродження. Однак віра в необмежені можливості людської природи, в неповторність людської індивідуальності зароджується саме тепер. Цей процес і відтворює геніальна поема Данте, що є одночасно синтезом середньовічної культури і прологом до культури Відродження. «Данте являється найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо середніми віками. Вся культура, всі вірування, всі муки та надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно як людина геніальна він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками й поглядами коріниться в минулому», – стверджує І. Франко, шанувальник і дослідник Дантової поезії.

Ця своєрідна двоїстість знаходить свій відбиток і в художній манері Поета. Данте назвав свою поему «комедія» за усталеними середньовічними канонами: так називали тоді твори, які починалися сумно, а закінчувалися щасливо. Епі-

тетом «божественна», тобто «прекрасна», поему наділив перший біограф Данте, автор славетного «Декамерона» Дж. Боккачо [2; 3].

Але вже починаючи з далекого 1302 р. та за вище згаданих чинників Данте Аліг'єрі майже 19 років вів мандрівне життя, і на цей період припав пік його літературної творчості. Помер Данте в Равенні в ніч з 13 на 14 вересня 1321 р. Його могила в наш час є місцем паломництва мільйонів відвідувачів.

Таке місце з'явилося і в Києві, у парку «Володимирська гірка» (поблизу Українського дому), де в грудні 2015 р. було встановлено і урочисто відкрито пам'ятник всесвітньо відомому поету, письменникові, політикові й дипломату – Данте Аліг'єрі. У церемонії відкриття пам'ятника італійському поетові й дипломату Данте Аліг'єрі взяли участь: Надзвичайний і Повноважний посол Італійської Республіки Фабріціо Романо та Київський міський голова Віталій Кличко, представники громадськості, студенти і викладачі Дипломатичної академії України при МЗС України. Відкриття пам'ятника відбулося в рамках проекту з розвитку громадських просторів «Київ – місто світу». За словами Віталія Кличка, КМДА звернулася до всіх іноземних представництв із пропозицією створювати в Києві культурні осередки їхніх країн, що слугуватиме розвиткові культурної дипломатії в міждержавному спілкуванні: «Це перший крок. А наступний крок – плануємо відкрити пам'ятник Тарасові Шевченкові у Флоренції. Флоренція й Київ – це міста-побратими. І дуже добре, що у нас відбувається така співпраця у сфері культури», – зазначив Віталій Кличко.

Італійський посол Фабріціо Романо зазначив зв'язок Данте з Україною: «Він відзначився і на українській землі, такій багатій письменниками та поетами. Багато з них – від Гоголя, Шевченка, Франка до Лесі Українки, Булгакова, Ахматової – черпали з творчості Данте...». Посол також зачитав привітання від мера Флоренції – рідного міста Данте.

Скульптуру Данте Аліг'єрі відкрили на честь 750-річчя від дня народження всесвітньо відомого поета, дипломата та італійського діяча. Пам'ятник виготовлений з білого мармуру, автор проекту – скульптор Лучано Массарі (Італія). Архітектор – Леонід Малий (Україна). Крім того, українські вчені Андрушівської астрономічної обсерваторії присвоїли відкритій ними малій планеті офіційну назву "Società Dante" («Товариство Данте») на честь Товариства Данте Аліг'єрі. Від-

повідне свідоцтво вчені вручили послу Італії на церемонії відкриття пам'ятника поетові.

Тарас Шевченко і Данте Аліґ'єрі – постаті, сумірні за значенням для двох національних культур, української та італійської. Можна навіть сказати – це політико-дипломатичний та літературний перегук крізь віки. Томас Карлайль сказав колись, що Данте Аліґ'єрі зробив Італію, якої не було на карті, як політичної одиниці, але яка постала в поезії Данте. Так само в певному сенсі Україну зробив чи відродив Тарас Шевченко. І Шевченко не той у кожусі і шапці, як люблять його зображати на пам'ятниках чи врешті на нашій стогривневій банкноті, а Тарас Шевченко, який блискуче знав європейську літературу. Який, подорожуючи зі свого заслання до Петербурга, читав польською Лібельта. Який урешті-решт змушував героя свого Варнака читати Божественну комедію в оригіналі напам'ять. Не знати звідки познайомився із творами Данте сам Шевченко. Скоріше за все, з російського перекладу Кологривової. Хоча, можливо, читав ще якісь польські переклади. Але те, що Данте не був для нього певним побіжним знайомством, певною постаттю лишень для називання, свідчить, що він раз-по-раз повертається до нього в листах, проводячи паралель із власною долею – і в щоденникові, надзвичайно інтимному документі, і врешті у віршах. Причому не лишень на рівні згадування імені, а й на рівні згадування окремих дантових рядків навіть без означення їхнього автора.

Численні згадки про Данте та прямі й непрямі посилання на нього у Шевченка не випадкові: весь час Тарас Шевченко, свідомо чи підсвідомо, але проводить паралель між долею Данте і своєю, і головне, паралель між розрубаною на шматки Італією часів Данте і сучасною Шевченкові Україною. Подвиг Данте полягав у тому, що він відірвався від книжної латини, хоч писав він і нею свої трактати, а змусив звучати оту живу народну, ще магматично не усталену мову, але в усіх її регістрах. Такий подвиг вчинив і Тарас Шевченко.

Данте, загалом, повернувся в європейську літературу за доби Романтизму. У XVIII столітті про нього згадували, але він не був актуальним. Він стає насамперед поетом тих націй, які боролися за своє визволення. В Італії насамперед, бо ж до часів Гарібальді Італія була так само розрубана. У Польщі до постаті Данте зверталися польські великі поети-вигнанці Міцкевич і Словацький. І, нарешті, в Україні, де ситуація була гірша, як в Італії, ще гірша, як у Польщі. Бо Україна була позбавлена не лишень своєї дер-

жавності, вона була позбавлена права називатися самою собою.

Шевченко так само пройшов вигнання, пройшов пекло, терпів і сам це розумів. Хоча в листі, скажімо, до Толстого Шевченко тактовно писав: «Не говоря уже о десятилетнім мойом не пеклі, а чистилищі». І ця паралель була усвідомлена уже Шевченковими сучасниками. Чи не вперше про паралель Шевченко – Данте написав відомий російський поет Аполлон Грігор'єв, у посмертній статті про Шевченка 1861 р. Ще за 15 років, обстоюючи права української літератури після емської заборони, французький літератор і критик Еміль Дюран писав про те, що Тарас Шевченко був для малоросів їхнім Данте. Але додав, що тільки невідомо, чи колись він сягне дантової слави і підстави сумніватися були, адже ту націю, яку представляв Шевченко царським указом було оголошено такою, яка не існує.

Думаю, що не випадково з'являється у добу Романтизму у Європі оця велична постать Данте і не випадково італійські націєтворці XIX ст. беруть у союзники саме його. Бо ж коли Данте жив? Він жив у часи бурхливих ранньонаціональних процесів в Європі, точніше, у передових її частинах. Це було інше розуміння нації, ніж у XIX чи XX століттях, але це були уже якісь початки розуміння нації, якісь початки націєтворення. Якщо брати українську історію, то, очевидно, якимось умовним відповідником до часів Данте в Італії швидше тут будуть не Шевченкові часи, а часи Хмельницького чи трагічні часи Івана Мазепи.

Данте Аліґ'єрі став духовним і поетичним наставником і для Івана Франка... Останнє десятиріччя земного життя українського генія – Івана Франка – було чи не найважчим. Важка хвороба, внаслідок якої починаючи з квітня 1908 р. і аж до смерті у травні 1916 р. Франко міг, і то з великими зусиллями, писати тільки лівою рукою друкованими літерами. Нездоланність, сила волі, динамізм – фантастичні! І, звичайно, він шукав, хай і в далечі віків, рідну душу, чия мужність, стійкість у нещасті, благородство постійно додавали б сил, живили б горде прагнення вистояти. Думка Франка щоразу зверталася до геніального Данте, великого вигнанця, проклятого і засудженого на смерть рідною Флоренцією, того Данте, який у найважчу мить життя не схилився перед горем, а, «створивши партію з самого себе», приступив до написання «Божественної Комедії»...

Інтерес до незрівнянного італійського поета виник у Івана Яковича ще з юності. У Дрогобицькій гімназії Франко знайомився з творами Данте

в німецькому та польському перекладах, і тоді ж виникло нестримне бажання: відтворити дантові шедеври рідною мовою! Наприкінці 80-х років XIX ст. Франко пише Драгоманову, що Данте, «цю колосальну святиню середньовікового духу», слід цінувати «головно задля недосяжної простоти і грандіозності його стилю». І додає, що сам має намір взятись за лірику Данте і «Божественну комедію».

В Україні твори Данте відомі з початку XIX сторіччя. Високо цінував поета Тарас Шевченко. До творчості славетного флорентійця звертається і Леся Українка. В 1898 р. вона переклала V пісню «Пекла» з «Божественної комедії». Саме відтоді Дантові терцини зазвучали українською мовою. Постійний інтерес до художньої спадщини поета виявляв І. Франко. Ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії, він читав твори Данте в німецькому та польському перекладі і робив Перші спроби відтворити звучання Дантового вірша рідною мовою. У 80-х роках виник задум здійснити переклад «Божественної комедії», яку Іван Франко високо цінував «головне задля недосяжної простоти і грандіозності її стилю». Згадку про це ми знаходимо в листі до М. Драгоманова. У результаті багаторічної праці Франко переклав і прокоментував найбільш важливі уривки з «Божественної комедії». Роботу було завершено 1913 р. виданням книги «Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії». Незважаючи на невеличкий обсяг, вона стала першим в Україні цілісним філологічним дослідженням творчості Данте. Розкрити перед українським читачем красу слова італійського поета намагався і В. Самійленко. В останні роки життя над перекладом «Божественної комедії» працював М. Драй-Хмара. Арешт 1935 р. не дав йому завершити цю працю. Не зберігся, на жаль, і текст перекладу. Перший повний переклад «Пекла» здійснив П. Карманський. Редагував текст М. Рильський. Редагування, однак, поступово перетворилося на співавторство. Повністю «Божественну комедію» переклав українською мовою Є. Дроб'язко. У 1978 р. його переклад отримав премію М. Рильського.

В Україні існує два повних переклади «Божественної комедії» українською: переклад Петра Карманського та переклад Євгена Дроб'язка. Переклад Карманського, на думку дослідника Данте в Україні Максима Стріхи, був далекий від досконалості. У 1956 р. була опублікована лише перша кантика з цього перекладу, ґрунтовно доопрацьована Максимом Рильським. Переклад Дроб'язка

був опублікований окремими частинами у видавництві «Дніпро»: «Чистилище» (1968 р.), «Рай» (1972 р.) і повне видання – у 1976 р. Переклад Дроб'язка відзначений премією імені М. Рильського. Гіпотетичний третій повний переклад, над яким працював неокласик Михайло Драй-Хмара, скорше за все не зберігся. Заслуговує на високу оцінку новий переклад, другого десятиліття XXI століття, «Божественної комедії» авторства Максима Стріхи, на який перекладач витратив 21 рік. Це висока поезія. Це не лише скарбниця знань про середньовічне життя, але і скарбниця блискучих образів...

Дослідник українських поетичних перекладів Данте Максим Стріха назвав увагу до творчості геніального італійця ознакою європейськості української культури. За його словами, вперше написане українцем ім'я Данте належить Пилипу Орлику, далі – Феофану Прокоповичу. Відгуком Данте в українській літературі стали «Енеїда» Котляревського, твори Шевченка, а в XX столітті – поезії Ліни Костенко, Василя Стуса, Оксани Пахльовської. Так само, як і зразки українського живопису.

У Національному музеї Тараса Шевченка відбулася презентація нової книги відомої української художниці і вченого Ольги Петрової «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі: мистецький коментар XIV–XX століть». Книга вийшла українською й англійською мовами. Присутні на презентації відомі діячі української культури суголосно зазначали, що книга Ольги Петрової стала підсумком і водночас проривом української культури в європейський простір. Нове видання – це завжди нове переживання Книги. Для бібліофіла воно починається із «вживання» у сам матеріальний об'єкт. Книжка О. Петрової «Комедія» Данте Аліг'єрі. Мистецький коментар XIV – XX століть» відповідає найвищим вимогам: тримати в руках, гортати сторінки – справжня насолода. І ця матеріальна форма не просто відповідає змісту, вона ним породжена і як така повинна співвідноситись із величною, справді позачасовою постаттю Данте.

Не тільки вітчизняна, а й світова мистецтвознавча наука до цієї монографії не мала праці, яка б синтезувала творчий досвід митців найвищого фахового рівня, котрі працювали над образами величної Дантової поеми. Вивченню «Божественної комедії» як літературного шедевра присвячено сотні й тисячі сторінок у світовому літературознавчому просторі. Не бракує і мистецтвознавчих монографій, але вони переважно стосуються або творчості окремих видатних ілюстраторів

Данте – Сандро Боттічеллі, Вільяма Блейка, Гюстава Доре, Сальвадора Далі, або аналізу мистецьких шедеврів Сінйореллі, Мікеланджело, Делакруа, Родена – тих фрескістів, скульпторів, які надихалися темами поеми. Уведення всієї образотворчої Дантеани в єдиний науковий контекст, розгляд і аналіз традиції в історико-культурологічній послідовності вперше зроблено саме українським дослідником Ольгою Петровою.

Творчі контакти О. Петрової з бібліотекою Британського музею (Лондон) збагатили монографію шедеврами «Сієнського кодексу» (1442–1450 рр.) Зауважимо, ще 1993 р. бібліотека музею придбала літографії О. Петрової – її ілюстрації до «Божественної комедії». А в 2009 р. Британський музей надав автору монографії право репродукувати мініатюри «Сієнського кодексу». Так зернина до зернини призбирувався унікальний образотворчий ряд, що охоплює 361 ілюстрацію. Цей образотворчий конгломерат О. Петрова аналізує з прискіпливістю енциклопедиста. Наукові висновки, подані автором в емоційно насиченій мовній формі, пробуджують фантазію читача. Умандрах з епохи Ренесансу в кінець ХХ ст. саме літературна форма тексту, його емоційна напруга утримують свідомість читача в стані інтриги та все глибшого проникнення у світи Данте. Гармонія емоційного й раціонального працює на повноту сприйняття й величі Данте і блискучих досягнень митців. Побіжно зазначу, що серед ілюстрацій чимало зовсім незнаних, інколи – може, забутих. Сила звучання представлених і проаналізованих творів залишає глибоке враження. І тому ще раз мушу наголосити: ілюстрації відіграють колосальну роль у «вростанні» дантівської теми, його творчості в суспільну свідомість, у відчутті

сучасності великого флорентійця [1; 8, с. 136–143; 9, с. 111–116; 10, с. 316–320; 11; 12, с. 136–141].

Насамкінець хочу звернути увагу читача на своєрідний феномен, яким є книжка О. Петрової в нашому мистецькому просторі. Тільки з її появою ми відкрили, що насправді нам (хоч ми про це, може, й не здогадувалися) у нашій культурі бракувало «свого» Данте – причому в такому широкому мистецькому контексті. І фундаментальна праця Ольги Петрової дала змогу відчутти повноту «засвоєння» того загальнолюдського інтелектуального, тезаурусу, що завжди свідчить про сходження національної культури на найвищий цивілізаційний рівень.

Таким чином, сучасному читачеві, можливо, іноді важко зрозуміти деякі своєрідні судження і погляди Данте Аліг'єрі, поета, дипломата й політика, адже жив він на межі двох епох – Середньовіччя та раннього Нового часу. Недарма його називають «останнім поетом середньовіччя і першим поетом Нового часу». Його фундаментальну поетичну працю – «Божественну комедію», не без підстав вважають енциклопедією середньовічного світогляду. Але в цьому світогляді поруч із застарілими уявленнями були й прогресивні риси, що відкривали змученому народові перспективи не потойбічного райського життя, а земного, радісного та справедливого. У літературі, політиці й дипломатії Данте Аліг'єрі залишив яскравий слід. Він один із тих, хто стояв біля витоків італійської дипломатії, італійської політико-дипломатичної системи, її традицій, він формував класичну модель італійської дипломатії та сприяв її інституціональному розвитку. Політико-дипломатичний спадок Данте Аліг'єрі потребує подальшого дослідження, оскільки він не втратив своєї актуальності й дотепер.

Список літератури:

1. ARS HISTORICA. Сборник в честь Олега Фёдоровича Кудрявцева / Сост. и отв. редактор А.К. Гладков. – М.–СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 566 с. (MEDIAEVALIA).
2. Алексєнко Олена. «Божественна комедія» Данте / Олена Алексєнко // Данте А. Божественна комедія. – Харків : Фоліо, 2001. – С. 3–20.
3. Боккаччо Джованни. Жизнь Данте / Пер. с итал. Э. Линецкой / Джованни Бокаччо // Мир Данте: В 3 т. – М. : Терра, 2002. – Т. 3. – С. 10–30.
4. Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Наука, 1971. – 552 с.
5. Данте А. Монархия / Пер. с итал. В. П. Зубова. – М. : Канон-пресс-Ц-Кучково поле, 1999. – 236 с.
6. Данте. Божественна комедія / Переклад Є. Дроб'язка. – Харків : Фоліо, 2001. – 608 с.
7. Дживелегов А. К. Данте Алигиери. Жизнь и творчество / А. К. Дживелегов. – М. : ОГИЗ, 1946. – 412 с.
8. Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени: Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского. – М. : Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 416 с.
9. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / Отв. ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2004. – 544 с.

10. Ржевська В.С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг'єрі щодо підтримки миру / В.С. Ржевська // Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 316–320.
11. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М. : Политическая энциклопедия, 2015. – 231 с.: ил. (серия «Культура Возрождения»).
12. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) / В.Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – К.: ДАУ при МЗС України, 2016. – Вип. 21. – Частина I. – Серія «Історичні науки». – С. 136–141.
13. Ascoli A. R. Dante and the Making of a Modern Auctor / A. R. Ascoli. – Ney York Cambridge University Press, 2008. – 480 p.
14. Dante Alighieri. Vita nuova / trans. R. W. Emerson. – Chapel Hill : University of North Carolina, 1960. – 146 p.

УКРАИНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ИТАЛЬЯНСКОГО ГУМАНИЗМА В ПЕРИОД ЕВРОПЕЙСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ: ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ (1265-1321)

В статье проанализированы основные направления политической, дипломатической и литературной деятельности известного современника периода Возрождения – Данте Алигьери, поскольку его практический опыт и литературно-поэтическое наследие не утратили своей актуальности и до сегодня, а его имя и творчество крепко связывают узамы дружбы Италию и Украину через века и тысячелетия европейской истории. Политика и дипломатия эпохи Возрождения возникает как закономерное институциональное продолжение политико-дипломатических идей предыдущих эпох, в частности античности. В то же время она является вполне самостоятельным, институционально оформленным, оригинальным политико-дипломатическим явлением, что отражает целостный, политико-системный и эвристический подход к окружающему миру и личности в нем. В эпоху Возрождения институционализируется новая мировоззренческая парадигма. Культура Ренессанса обратила внимание человека на земной мир и его прелести, открыла ему глаза на его красоту и сформировала потребность активного взаимодействия в познании тайн, а также в творческом переформировании и увековечении его образа политико-дипломатическими средствами. Интерес к познанию земных вещей, отрицание несомненного авторитета церкви, рост светских элементов в культуре исследователи называют характерной чертой Возрождения.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, история дипломатии, дипломатическая миссия, институционализация, Возрождение, Данте Алигьери, Италия, Украина.

UKRAINIAN DIMENSION OF ITALIAN HUMANISM IN THE AGE OF THE EUROPEAN RENAISSANCE: POLITICAL AND DIPLOMATIC VIEWS OF THE DANTE ALIGHIERI (1265-1321)

The basic directions of political, diplomatic and literary working of the famous contemporary of the Renaissance – Dante Alighieri because his practical experience and literary and poetic heritage had not lost their relevance to this day, and his name and work closely to bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of European history is analyzed at the article. Politics and diplomacy Renaissance presents a logical continuation of the institutional political and diplomatic ideas of previous eras, including ancient. At the same time, it is completely independent, institutionally framed, original political and diplomatic thing, reflecting a holistic, political systems and heuristic and comprehend approach to the world around it and the individual at the world. In the Renaissance, was institutionalized new ideological paradigm. The Renaissance Culture drew attention of person to the mundane world and its charms, opening eyes on it beauty and creating a need for active cooperation in the knowledge of secrets, as well as creative and adjusting the image perpetuating its political and diplomatic means. The interest to the knowledge of earthly things rejection indisputable authority of the church, the growth of secular elements in the culture researchers called the characteristic feature of the Renaissance and in the future – modern and postmodern period and present.

Key words: foreign policy, diplomacy, history of diplomacy, diplomatic mission, institutionalization, Renaissance, Dante Alighieri, Italy, Ukraine.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 130.122:930.1

Чеканов В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ВИНИКНЕННЯ «ГЕНЕРАЛІЗУЮЧОГО ПІЗНАННЯ» В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглядається питання про перехід від конкретно-історичного до метаісторичного пізнання на прикладі історичної праці Полібія. Ставиться також питання про можливість взаємозв'язку його ідейних засад з аналогічними у творців європейської історіософії – Вольтера і Й.-Г. Гердера. Висновки мають загальноісторичний методологічний характер.

Ключові слова: генералізація, історіософія, історіографія, метаісторія, Полібій.

В історичній науці досі практично не приділяється уваги категорії «малодослідженості», хоча вона нерідко є невід'ємним складником функціонування і репрезентації в ній розглядуваних проблем, особливо в стародавній та середньовічній історії. Переважна більшість їх є «малодослідженими» і залишаються такими назавжди – просто через брак джерел. У 2010 р. нами було опубліковано статтю, в якій категорія малодослідженості аналізувалася на прикладі з візантиністики – як змістовна характеристика проблеми походження фемного ладу у Візантії VII – VIII ст. [12, с. 83–90]. Головний висновок статті полягав у тому, що недосконала репрезентація (наприклад, через втрату джерел) того чи іншого об'єкта історичного дослідження абсолютно не заважає не тільки полеміці фахівців навколо нього, але і представленню його в загальній сумі історичних знань. Це відбувається внаслідок того, що малодослідженість може стати для певного об'єкта дієвою формою його існування. Якби це було інакше, то проблема походження фемного ладу у Візантії не дорівнювала би за значущістю, скажімо, проблемі колективізації в СРСР: цьому заважала б абсолютна нерівність обсягів джерельних баз.

Проте обидві проблеми визнаються однаково важливими, структуроутворюючими і для візантійської, і для радянської державності. Причиною цього є те, що візантиністика для сучасної історичної науки вважається не менш важливою, ніж

для радянологів. У силу тут вступають не суто історичні, а історіографічні аргументи. «Малодослідженість» сприяє розмиванню межі між власне історією та історіографією. Певні об'єкти історичного дослідження (у стародавній та середньовічній історії) можуть бути адекватно представлені тільки завдяки широкому залученню історіографічних відомостей. Щось подібне до цього давно спостерігається в дослідженні історії первісного суспільства, яка не може бути представлена без залучення археології, етнології та антропології [1, с. 4].

Якщо малодослідженість об'єкту стає визначальною категорією його існування в історії, то в якому сенсі ми маємо право говорити про історію як про науку? Адже галузь знання, що аргіогі погоджується з довічним існуванням в ній недосліджених об'єктів, напевно, не є наукою в тому ж розумінні, що інші, котрі аргіогі з цим не погоджуються.

Тут нам доведеться звернутися до старого як світ питання про «науковість» історії. Маємо підстави розглянути нашу проблему з позицій, що були виражені на межі XIX – XX ст., у період, коли безперечні успіхи наукового пізнання заклали підвалини культу наукового пізнання – культу, який і в сучасну епоху продовжує процвітати, викликаючи сумніви хіба що у філософів, схильних називати суспільні очікування від можливостей науки «невиправдано завищеними» [7, с. 196].

II

На межі XIX – XX ст. найбільш суттєві для нашої проблематики міркування висловили представники Баденської школи німецького неокантіанства – П. Віндельбанд і Г. Ріккерт, які стверджували принципову відмінність природничих дисциплін від суспільних. Перші, на їхню думку, спрямовані на відкриття загального і тому є науками про закони, а другі – на відкриття одиничного в його історичній зумовленості, тому вони є науками про події. Метод природничих дисциплін – узагальнюючий (*номотетичний* за П. Віндельбандом, *генералізуючий* за Г. Ріккертом), метод суспільних наук – описовий (*ідіографічний* за П. Віндельбандом, *індивідуалізуючий* за Г. Ріккертом) [7, с. 199–200; 13, S. 54]. На запитання, як пізнання мінливого та одиничного можна рівняти з пізнанням законів, Г. Ріккерт відповідав, що вони співвідносяться через цінності, які відображають суспільну зацікавленість в існуванні індивідуалізуючих дисциплін, бо ті допомагають самовизначенню людини і суспільства [7, с. 200–201].

Г. Ріккерт заперечував класифікацію наук за предметом дослідження (загальноприйняту в марксистській історіографії [1, с. 4]), натомість стверджував класифікацію за методом – оскільки і природничі, і суспільні науки розглядають не дві різні, а одну реальність («ціле») з різних позицій. Отже, їхні предмети ідентичні. У методології він вбачав істотну відмінність: суспільні науки є молодшими і «менш завершеними», прогрес у них досягається не через методизм досліджень, а радше завдяки проривам геніїв [13, S. 7, 54].

Теорія Г. Ріккерта дозволяє примирити зі специфікою історичного знання філософію науки, проте абсолютно не може задовольнити істориків: адже вона аргументовано відмовляє їм у можливості пізнання законів суспільного розвитку і ставить у залежність від чинника, що теж має мінливий характер – від цінностей. Якщо, за Г. Ріккертом, цінності проявляються у соціальній взаємодії через особистість [7, с. 201], тоді вони визначаються таким «цілим», що складається з одиничних, випадкових подій.

Г. Ріккерт усвідомлював це і відзначав, що «ціле» історика, який досліджує об'єкт, включаючи його в навколишнє середовище, виходить багатшим, ніж у природознавця, оскільки середовище історика завжди є індивідуальним і ніколи – уможлядним. Для пізнання «цілого» історик використовує генералізуючі поняття, але генералізація включає його в середовище, яке вже має індиві-

дуальний характер [8, с. 148–149]. Подібні думки висловлював також М. Мюллер. Він писав, що предметові історичних досліджень, як і природничих, також властивий зв'язок із «цілим», але він виникає з вільно обраної мети, шляхів досягнення якої багато. У природі ж цей зв'язок зумовлений законом, що гарантує повторюваність і передбачуваність події і зближує закономірність із божественним проектом. Цей проект важко побачити в історії [4, с. 277].

Стає зрозумілим, чому філософія досить пізно звернулася до специфіки історії як науки. Ще Платон, один із творців західної філософської традиції, стверджував, що «війни, заколоти і битви», тобто те, що становить зміст історії, є головною перешкодою пізнання; все це – «тіло», яке заважає мислителю досягти чистого знання [5, с. 17–18]. Загалом же філософське обґрунтування історії Платона не цікавило.

Якби науково-історичне пізнання розпочалося на початку XX ст., коли Г. Ріккерт створював свою теорію, можливо, ця схема була би врахована у розробленні методології історії як «менш закінченої» науки. Однак її методологія почала складатися набагато раніше, більш стихійно і без урахування скептицизму щодо «науковості» історії, який висловлювали філософи. Історія приступила до *генералізуючого* (за висловом Г. Ріккерта) пізнання «цілого» набагато раніше, ніж філософія науки спромоглася визначити його індивідуальний характер.

III

Сучасні російські дослідники І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв справедливо зауважили, що задовго до виникнення історії як науки її висхідним значенням був текст (розповідання «історій») [9, с. 17, 21–22]. Досить рано через потребу в накопиченні соціального досвіду, у формуванні зразків поведінки в суспільстві виникло прагнення до створення не лише художніх повчальних текстів, а й таких, де відтворювалася б реальність. У стародавній Греції слово «історія» набуло значення способу встановлення істинності подій, у Римі ж згодом до цього додалося друге значення: «історія» як спосіб розшуку і як розповідь про його результат [10, с. 27].

Таким чином, із самого початку встановилася взаємозалежність між історією як реконструкцією минулої події (в якій не беруть участь ті, хто здійснює цю реконструкцію) та історією як розповіддю про її результат. У цій другій сучасники реконструкції вже представлені дуже широко: це і автор реконструкції, і його сучасники. Вони утво-

рюють потенційну аудиторію історика. Це до них, починаючи з Фукидіда (бл. 460–400 рр. до н. е.) і Полібія (бл. 200–120 рр. до н. е.), історик звертається з поясненнями щодо своїх намірів.

Так, Фукидід у своїй «Історії» вже на самому початку зауважує: він почав писати працю про Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.), передбачаючи, «що війна ця буде важливою і найбільш примітною з усіх, що відбулися доти» і що подібні події можуть коли-небудь повторитися [11, с. 5, 14]. Полібій у «Загальній історії» пише, що історія захоплює більше, ніж інші предмети знання, що «пізнання минулого скоріше за будь-які інші знання може прислужитися на користь людям», що уроки історії «найвірніше ведуть до просвіти і готують до занять справами суспільства». Для нього історія – це «єдина наставниця, що навчає нас мужньо переносити удари долі», «від історії вимагається дати людям допитливим невмирущі уроки і напучення правдивим записом діянь та промов... принести користь читачам правдою оповідання» [6, с. 148, 244]. Як дати ці уроки і напучення? Для цього особлива увага приділяється відтворенню внутрішнього сенсу історії, пошуку та розумінню її закономірностей [9, с. 29–30]. Так в історії з'являється те, що через 22 століття Г. Ріккерт назвав *генералізуючим пізнанням*.

Пріоритет тут належить Полібію. Порівняно з Фукидідом у його праці значно зростає питома вага теоретичних відступів, які можна було б охарактеризувати як історіософські. Можна було б... Проте зразу відчувається, що за цими відступами стоїть суто історичне завдання.

Проблематика історіософської парадигми в нашому розумінні репрезентується трьома запитаннями:

- завдяки чому відбувається історичний процес?
- яким чином відбувається рух історії?
- чи існує мета історії, і якщо так, то в чому вона полягає? [3, с. 6]

Жодного з цих запитань не існує для Полібія. Генералізуюче пізнання для нього – не засіб мета-історичних пошуків. Це всього лише спосіб *показати* (Полібій не випадково називає історію «видовищем» [6, с. 148]), яким саме чином «майже весь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п'ятдесяти трьох років». Раніше події, як зауважував Полібій, котрий писав свою історичну працю у II ст. до н. е., «відбувалися нібито розрізнено, бо кожна з них посідала своє особливе місце, мала особливий цілі і кінець. Починаючи ж з цього часу історія стає нібито *одним*

цілим (курсив наш – В.Ч.), події Італії та Лівії переплітаються з азійськими та еллінськими, і всі зводяться до одного кінця» [6, с. 149]. Полібій – не мислитель. «Ціле» для нього є не філософською категорією, а реалією часу, коли Рим став світовою державою, а Середземне море – внутрішнім озером римлян.

Полібія явно цікавить не «сенса історії». Нагадаємо, що навіть Платона він не зацікавив. Відчуття «сенсу історії» як філософської категорії ні у Полібія, ні у Платона ще немає. Філософія Платона носить загальнолюдський, отже, свідомо відокремлений від конкретики історичного буття характер. Полібій же взагалі філософом не був. Його цілі під час написання «Загальної історії» суто конкретні: «вельми багато істориків описали окремі війни і деякі супровідні події; але, наскільки принаймні нам відомо, ніхто навіть не намагався дослідити, коли і яким чином почалося об'єднання та облаштування всього світу» [6, с. 149].

Отже, для Полібія генералізація історичного пізнання впливає не із застосування філософської проблематики щодо історії, а з суто практичного завдання – пояснити, яким чином стало можливим завоювання римлянами світового панування. Поєднання філософії з історією у Полібія немає, і зрозуміло чому: ще Платон охарактеризував «чисте» філософське знання як відділене від історичної конкретики.

Саме через це історична концепція Полібія виявляється беззахисною там, де треба пояснити механізм описуваного ним процесу «об'єднання світу». Для цього Полібій використовує взяті з міфології та художньої літератури концепцію «долі» як рушійної сили історичного процесу: «доля здійснила велику справу», «доля ще ніколи до теперішнього часу не здійснювала нічого подібного і не давала такого свідчення своєї могутності. Але саме це і неможливо збагнути з окремих історій» [6, с. 148, 150].

Таким чином, у Полібія відсутнє розуміння наявності причинно-наслідкового механізму описуваних ним подій. Для нього питання «чому?» і «яким чином?» є принципово різними. Перше з них є історіософським для нас, але не є таким для автора II ст. до н. е. Тому він закриває його з застосуванням літературно-міфологічної категорії «долі» і цим задовольняється. Відповідь же на друге може бути даною шляхом вивчення конкретики подій в їхньому активному взаємозв'язку, котрий Полібій порівнює з функціонуванням живого тіла.

Варто зауважити, що категорія причинності все ж представлена у Полібій, хоча і своєрідно. Полібій відокремлює «долю» від випадковостей, котрими супроводжується її втілення (тобто реальний історичний процес). Випадковості – це завжди випадковості «на шляху». Відтворення процесу історичних подій, детальний опис їх є засобом відділення цих випадковостей від магістрального шляху долі, що полягає, за Полібієм, у завоюванні римлянами світового панування. Непояснення істориками причин багатьох подій веде, на його думку, до того, що читач історії втрачає розуміння того, де в історичному процесі доля, а де випадковість [6, с. 244].

Таким чином, Полібій, котрий в історіографії традиційно розглядається як той, хто спромігся піднятися над конкретикою до рівня теоретичних узагальнень [3, с. 67], насправді має бути відзначений як ініціатор такого генералізуючого пізнання в історії, цілі якого не були метаісторичними і не відділялися від конкретики описуваної ним минулої ситуації. Полібій писав про завдання історика, що воно «в тому, щоб точно повідомити тільки те, що було зроблено чи сказано насправді, яким би звичайним воно не було». Метою його був не підйом до теорії, а відділення історії від літературної трагедії – жанру, якому Полібій протиставляє жанр своєї історичної праці [6, с. 243]. Категорія закономірності як опозиції випадковості у нього відсутня, хоча в науці подекуди спостерігаються модернізаторські спроби приписати йому її. Спостерігаються також спроби відшукати історіософську складову у доробку Платона [3, с. 57, 67]. Насправді сенс історії Полібій визначав через «долю», не розкриваючи, а, навпаки, радше закриваючи цим питання, що стане наріжним каменем історіософії тільки у XVIII ст.

IV

Тут доцільним буде запитати, як же генералізуюче пізнання в історії, котре з самого початку виступало лише адекватним засобом відображення римських завоювань в Середземномор'ї у III – II ст. до н. е., збереглося як складник історичних праць і у XVIII ст. перетворилося на знаряддя філософського осмислення історичного процесу.

Сам той факт, що між «Загальною історією» Полібія і створенням історіософії Вольтером та Й.-Г. Гердером у XVIII ст. пролягли понад 2000 років історії європейської думки, свідчить нібито проти того, що між ними, як між двома полюсами, існує хоч якийсь зв'язок. Принаймні, між ними немає такого зв'язку, що був би усві-

домлений мислителями наступних за Полібієм поколінь, оскільки тоді вони намагалися би посилити генералізуючий складник своїх праць. Однак такого посилення якраз і не відчувається. І з боку італійських гуманістів XV ст., і в XVII ст., в епоху утвердження емпіризму та наукоцентричного світогляду, щодо значення історії продовжували лунати думки про її корисність для набуття «навичок гарного стилю», про «задоволення» від неї, про те, що вона не є наукою [9, с. 42–50]. Загалом виходу в метаісторію за межі парадигми Полібія не відбувається.

На це впливали, на нашу думку, два принципові моменти:

- усвідомлення недосконалості історичного пізнання;
- розуміння того, що вивчення історії не здатне покращити людство.

Раціоналістичне Просвітництво XVIII ст. виявилось більш оптимістичним, оскільки сподівалося не лише пізнати, але і змінити, удосконалити світ [7, с. 129]. Ці сподівання не виправдалися. Невипадково через півстоліття після того, як історіософія була започаткована Вольтером і Гердером, «батько» позитивізму О. Конт рішуче відніс історію до другорядних наук, чия роль в науковому пізнанні є допоміжною [9, с. 51]. На початку XX ст. Марк Блок, відчуваючи, що навіть з історіософією історики так само далекі від виправдання своєї дисципліни в очах позитивних наук, як і без неї, писав: «Якщо навіть вважати, що історія ні на що інше не годиться, слід було би все ж таки сказати на її захист, що вона захоплююча. Незаперечною приналежністю історії сама по собі гідна нашої уваги. Роль цієї приналежності – спочатку як зародку, потім як стимулу – була і є основною... Спразі знань передує проста насолода» [2, с. 7–8].

У цьому пасажі великий французький історик нібито спускається на рівень Полібія, котрому були притаманні апеляції до насолоди та захоплення видовищем (знов «видовищем!») історичних подій як до причини писати історичні праці [6, с. 148]. «Історія – це наука, що переживає дитинство... запізній гість в області раціонального пізнання», – констатував М. Блок і задавався тут ще одним старим питанням, яке у 1610 р. поставив гуманіст із Данцига Бартоломео Кекерман: історія – це, взагалі, наука чи мистецтво [2, с. 11, 18; 9, с. 50]?

Із цього рівня, зрозуміло, немає жодного сенсу розглядати історію як рівнозначну антитезу природничим наукам, як це а priori робили Г. Рікерт та П. Віндельбанд. Значить, генералізуюче піз-

нання в історії, яке має стати засобом відповіді на відзначені нами вище три запитання історіософської парадигми, не працює – якщо і через 150 років після Гердера один із найбільших істориків людства почувається в тупику перед цими запитаннями.

У спробі пояснити, на якій же підставі функціонує генералізуюче пізнання в історії, звернемося до висновків, що ми дійшли в нашій статті «Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема малодослідженості».

Підсумуємо висновки до статті. Малодослідженість тієї чи іншої проблеми в історичній науці внаслідок слабкої забезпеченості джерелами є не вадою проблеми, а формою її існування, чинником її представлення в загальній картині минулого. Більш віддалені від нас епохи можуть репрезентуватися за допомогою включення в «тіло» проблеми відомостей не з власне її історії, а з історії її дослідження, тобто з історіографії, яка є тут не просто спеціальною історичною дисципліною, а формою репрезентації *малодослідженої проблеми*. «Проблемізація» стає засобом виживання в історії слабо забезпечених джерелами об'єктів дослідження, гарантією їх співіснування на рівних із добре забезпеченими. Без опису полеміки навколо певних об'єктів про них було б набагато менше що сказати [12, с. 87–88]. А потреба сказати впливає з наявності сталого соціального попиту на історичні дослідження, отже, стан речей залежить від часу і місця здійснення дослідження, а не від часу і місця досліджуваної події [12, с. 89]. Недостатня забезпеченість джерелами не впливає на рівень актуальності проблем в історичній науці.

Інший важливий висновок стосувався того, що один раз визначені проблеми в подальшому не зникають з дослідного простору; рівень їх актуальності ніколи не може впасти до нуля. Цю тезу в нашій статті було доведено на прикладі історії досліджень проблеми встановлення фемного ладу в Візантії у VII – VIII ст. [12, с. 87].

Проблеми, актуалізовані в науково-історичному дослідженні, залишаються в полі зору історіографії, навіть якщо вдається довести хибність трактовок, що зумовили виділення їх як таких. Як показано у

нашій статті, встановлення фемного ладу у Візантії у VII – VIII ст. навіть не було помічене як факт історії сучасниками події – авторами тогочасних джерел. А от у XIX ст. воно потрапляє на перший план візантиністичних досліджень в Європі через позитивістські спроби розглядати історичний процес не як результат діяльності окремих персоналій (тобто так, як це здавалося авторам середньовічних джерел), а як прояв глибинних тенденцій, що реалізувалися незалежно від конкретних особистостей. Відтоді і донині «встановлення фемного ладу» – проблема історії Візантії, настільки глибоко вмонтована в картину її репрезентації, що вже ніхто не помічає того, що «проблемою» це стало лише для істориків XIX ст., а не для візантіїців VII – VIII ст., котрим нібито доводилося її вирішувати. Яка ж історія висвітлюється тут під обкладинкою «візантійської» – Візантії чи західноєвропейської позитивістської історіографії?

Репрезентація певних подій у пізнішій історичній науці не перебуває у прямій залежності від того, як вони бачилися (чи *не бачилися* – у прикладі зі встановленням фемного ладу) їх сучасникам. Якщо ми повернемося до нашої проблеми і подивимося під цим кутом зору на генералізуюче пізнання, запроваджене Полібієм в історичне дослідження, то стане зрозумілим, що у трансформації його в історіософію немає нічого дивного. Для Полібія генералізуюче пізнання було способом пояснити, як сталося, що Середземноморський світ усього за півстоліття був захоплений Римом, для філософів-просвітників XVIII ст. – способом пояснити сенс і напрям історії взагалі. Але сам факт їхніх роздумів над *генеральним* планом історії достатньо пояснюється тим, що ідея Полібія стосовно завоювання світового панування римлянами як прояву долі в історичному процесі та запроваджене ним бачення історії як об'єкта теоретизування вже не можуть зникнути з поля розгляду історичної науки. Ця ідея реінкарнує вже протягом 22 століть, виростивши з себе могутнє древо історіософії, в якій сьогодні так само важко впізнати висхідні думки Полібія, як у проблематиці встановлення фемного ладу важко побачити реальне уявлення візантіїців про свою імперію.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества : Учеб. для вузов / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М. : Высшая школа, 1990. – 351 с.
2. Блок Марк. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
3. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова / Людмила Михайлівна Димитрова. – К. : ІЗМН, 1997. – 200 с.

4. Мюллер Макс. Смысловые толкования истории // Философия истории. Антология [под ред. Ю.А. Кимелева]. – М. : Аспект-пресс, 1995. – С. 274 – 282.
5. Платон. Федон. Пир. Федр. Парменид / [ред. А.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус, А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999. – 528 с.
6. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. – Т.1. – СПб. : Наука, 1994. – 496 с.
7. Радугин А.А. Философия. Курс лекцій / А.А. Радугин. – М. : Владос, 1995. – 304 с.
8. Риккерт Генрих. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт. – М. : Республика, 1998. – 413 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – Т. 1. Конструирование прошлого. – СПб.: Наука, 2003. – 632 с.
10. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
11. Фукидид. История / [изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский]. – Л. : Наука, 1981. – 543 с.
12. Чеканов Всеволод. Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема «малодослідженості» / Всеволод Чеканов // Київська старовина. – 2010. – № 3. – С. 83–90.
13. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft / Heinrich Rickert. – Tuebingen : Verlag von J. C. B. Mohr, 1926. – 144 S.

ВОЗНИКНОВЕННЯ «ГЕНЕРАЛІЗИРУЮЩЕГО ПОЗНАНИЯ» В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье рассматривается вопрос о переходе от конкретно-исторического к метаисторическому познанию на примере исторического труда Полибия. Ставится также вопрос о возможности взаимосвязи его идейных оснований с таковыми у творцов европейской историософии – Вольтера и И.-Г. Гердера. Выводы носят общеисторический методологический характер.

Ключевые слова: генерализация, историософия, историография, метаистория, Полибий.

THE EMERGENCE OF "GENERALIZING KNOWLEDGE" IN HISTORICAL SCIENCE

In the article the issue of transition from concrete historical to metahistorical knowledge is viewed via example of Polibius's historical work. There is also put forth the question of possible mutual connect between Polibius's ideological backgrounds and the ones of European historiosophy creators – Voltaire and J.-G. Goerder. The conclusions are significant for general history methodology.

Key words: generalizing, historiosophy, historiography, metahistory, Polibius.

Відомості про авторів

Гордуновський О. – доктор історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

Гуржій О. – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України.

Губань Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Дудник В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Залеток Н. – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Космина В. – доктор історичних наук, доцент кафедри історії, Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Костюк Є. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Мальчин Ю. – доктор історичних наук, професор кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Синявська Л. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ховрич С. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Цватий В. – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України.

Чеканов В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чирко Б. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Таврійського національного університету.

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 28 (67) № 1 2017

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 8,98. Ум.-друк. арк. 10,23.

Підписано до друку 21.06.2017. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.